El prodigiós carrer

La Pau

Francesc J. Hernàndez

Pròleg d'Emília Bolinches

Edita: **Junta de Districte de Ciutat Vella de València,**

Ajuntament de València

Associació Ciutadania i Comunicació

acicom
ASSOCIACIÓ CIUTADANIA I COMUNICACIÓ

2026

AJUNTAMENT
DE VALÈNCIA

El prodigiós carrer

La Pau

Francesc J. Hernàndez

Pròleg d'Emília Bolinches

Edita: **Junta de Districte de Ciutat Vella de València,**

Ajuntament de València

Associació Ciutadania i Comunicació

(ACICOM)

2026

AJUNTAMENT
DE VALÈNCIA

ISBN: 978-84-09-85158-4

Pròleg

LA PAU D'UNA RESIDENT

Emília Bolinches

Sembla que tant els carrers com les ciutats que els contenen tenen una vida pròpia que a vegades acaben inesperadament per un fet natural violent o per decisió dels humans que les habiten. En altres ocasions no, la vida continua endavant i hi van succeint-se les generacions d'usuaris. En este llibre, el lector i la lectora tenen l'oportunitat de conéixer la història del carrer la Pau, potser el més emblemàtic de València. Un carrer, que se'ns convida a recórrer-lo de la mà de l'autor, Francesc J. Hernández, un professor universitari i investigador minuciós i rigorós. Ell relata els fets amb una precisió notarial i les increïbles històries dels seus residents que resulten creïbles gràcies als detalls físics que aporta: una placa, una làpida, un rètol... i molts elements bibliogràfics. Este llibre ens narra el naixement del carrer la Pau, les destrosses que es van fer per a organitzar la seua arribada al món amb una avinguda recta, ampla, llarga, perfecta i destinada a ser l'admiració de tots. Apareixen els seus primers passos, les primeres caigudes també, les noves alçades, l'arquitectura vigorosa del moment, les històries del seu veïnat que nosaltres desconeixem, però que moltes d'elles són dignes de passar a una pel·lícula d'aventures o de terror, els canvis provocats per les guerres i els bombardejos, les mobilitats polítiques, les ambicions econòmiques, els imperatius del poder religiós, la interferència de les malalties... Quan sembla que el carrer ha envellit i amaga la mort en el seu decaïment resulta que no, que tot es renova amb altre veïnat, altres passejants, altres interessats i interessos, altres vides i altres històries, altres possibilitats... com un argent viu sempre.

El meu carrer la Pau comença en 1947-48 quan de ben xicoteta els pares m'alcen al braç perquè puga veure els aparadors d'Altarriba i saber quin joguet m'agrada per demanar-lo als Reis Mags. Després ens acostem al principi del carrer, a la pastisseria La Rosa de Jericó, on feien el millor *marron-glacé* del món i també les millores fruites confitades que tan encisaven a ma mare. Més tard arribava el torn de donar-li gust al pare i entràvem en el «Ultramarinos Selectos de Valentín Correcher» en Pintor Sorolla cantonada amb carrer el Bisbe. Des d'eixe moment, Altarriba i el carrer la Pau van entrar per a quedar-se en el meu món oníric. Eixa mitificació es va afermar més tard, en arribar als complicats anys de la joventut en què creuava cada dia dues vegades el carrer de camí al col·legi Las Esclavas, al principi de l'Albereda. De matí amb molta presa, sense parar-me, però de vesprada amb més calma, miràvem les temptadores boutiques de roba, una parada obligada en la pastisseria Lerma per menjar-nos una castanya gelada o un gelat en Larruy, hui les dues desaparegudes però donant pas a un «Manolo Baker Coffé&Pastry», i a la Cafeteria Bahia, respectivament. Quan teníem exàmens jo em quedava a estudiar en casa d'una companya de curs i amiga, Macu Reig, que vivia en el número 31, en l'Edifici dels Gómez Trénor, i on organitzàvem un *guateque* en la vesprada de l'Ofrena. Recorde l'emoció que sentia a l'entrar en aquell edifici amb dues escales de marbre blanc i dos ascensors tan bonics amb uns espills grans i seients folrats amb velluts color Bordeus. No sé si em vaig enganyar o volia mirar-ho tot, però vaig entrar per l'escala dels *senyors* que vivien en el principal. El porter, sempre uniformat, em va pillar i des d'eixe moment em parava i preguntava on anava, m'indicava el camí a l'ascensor que utilitzaven els habitants de la resta de pisos tots grans i magnífics i m'impedia el pas al principal. En el

carrer la Pau hi havia un fum de joieries i agències de viatges, circumstàncies que mantenien viva la meua atracció pel carrer perquè jo sempre he estat boixa pels viatges i per les pedres.

El carrer va patir molt en la riuada del 57 i les fotografies que van aparéixer als periòdics ho mostren. L'aigua va arribar fins als dos metres d'alçària en els edificis pròxims a la Glorieta. I després de l'aigua van haver de lluitar contra el fang durant molt de temps. En la meua etapa d'estudiant de Belles Arts anava molt a la papereria Roca Rodilla en el núm. 9 on trobava tot tipus de papers de dibuix i d'altres. Com la majoria dels clients no em vaig adonar del sostre en el que hi havia uns magnífics llenços de Sorolla i d'altres pintors sobre les *quatre al·legories* que en tancar la botiga va comprar Hortensia Herrero, i hui estan incorporades al seu Centre d'Art al carrer del Mar. Anys després, quan buscava el primer pis per a viure, vaig trobar un molt deteriorat. Vaig haver d'escometre la seua rehabilitació i en juny de 1989 iniciava la vida de periodista independent vivint en el mític carrer la Pau. Els edificis vells i protegits tenen moltes tecles a tocar. I el carrer sencer deu ser cuidat per mantindre l'antiga bellesa i la utilitat pràctica.

Observant el tremolor vital del carrer prompte comprovaria que les classes nobles compartien l'espai amb les populars sense molestar-se. Així continuen vivint els Trénor i altres famílies *veteranes* del carrer en els magnífics edificis alçats pels seus antecessors i els insignes arquitectes mentre els nous habitants de classes treballadores, homes i dones professionals que ixen de bon matí i tornen a migdia o a la nit, ocupen pisos llogats en els mateixos edificis. Igualment parelles joves amb un primer fill que compren part dels grans pisos inicials, trossejats per a adaptar-se a la nova demanda. El pintor Manolo Valdés, de l'equip Crònica, instal·là el seu estudi en el 17 de l'anomenat Edifici de Ferro, un immoble una mica tenebrós del qual es desvela en el llibre alguna curiositat singular, mentre rehabilitava el palau que va comprar en el carrer dels Cavallers. Però no hi va poder establir-se perquè va haver de traslladar-se a Nova York on encara resideix per conveniències mercantils del seu marxant nord-americà. El Casino de la Agricultura potser el perfecte exemple d'esta barreja de persones utilitzant sense problemes els edificis de forma ben diferent. Es comparteix l'immoble històric d'un restaurant, entrada pel carrer la Pau, en el baix, mentre els socis i sòcies de l'històric Casino, entrada pel carrer de les Comèdies, pugen als pisos alts on continuen fent ús de les activitats habituals del Casino, de l'Hípica i el Tenis. Són dues activitats molt diferents que no es molesten mai i es beneficien del conveni econòmic subscrit gràcies al qual la coexistència pacífica permet el negoci de Saona i la supervivència del Casino.

Al carrer s'ha produït també altra nova ocupació sobretot en les primeres plantes on ara s'han instal·lat estudis d'arquitectura, despatxos de notaris i advocats, oficines d'empreses informàtiques o grups d'estudiants universitaris que comparteixen pis durant el curs escolar. Però són els establiments comercials els màxims responsables de dotar d'ambient i gràcia –o desgràcia– visuals al carrer. L'ambient distés dels anys seixanta i setanta es transforma amb la presència d'altres locals que desplacen els ben arrelats com el prestigiòs Restaurant Casa Lara, en l'edifici Francisco Bolinches cantó amb la plaça Alfons el Magnànim, on la família vam celebrar en maig de 1951 el banquet de la meua primera comunió amb un «lunch» seguint la moda del moment, o la popular Farinetti especialista en segells i tampons de cautxú, plaques metàl·liques, tot tipus de gravats i màquines d'escriure. Inclús desapareix la llibreria El Pueblo, digne successor de l'*Ideal Room*, local que en este llibre ens conta la molt il·lustre *ocupació* cultural i política durant la guerra i en el qual pervivia la decoració fantàstica mantinguda també per una botiga de roba interior oberta a principis del segle XXI. Ara una pastisseria d'un intraduïble nom, *Chök*, mostra una decoració nòrdica *blanc-i-negra* aliena a la primigènia decoració que,

sens dubte, li ha faltat protecció per evitar la seua destrucció. Altres desaparicions recordades són la «Galeria d'Art Salóm» del carrer de Sant Cristòfol on va exposar en 1972 Joan Ponç, un dels fundadors de Dau al set, amb pròleg del catàleg de Joan Fuster, i la xocolateria Granja Molina del carrer del Mar, recuperat ara per la Galeria de Arte i Antigüedades. També en el carrer del Mar va estar obert fins a finals del segle XX el forn i pastisseria Santa Tecla, els orígens del qual figuren en este llibre, amb unes especialitats de la casa entre elles els anomenats *Jesuïtes*, uns triangles de pasta fullada farcits de cabell d'àngel, crema i pinyons.

En els anys noranta i principis del segle XXI els locals mercantils van anant diversificant-se molt més amb oficines bancàries de curta estància, un restaurant xinés econòmic que té dalt a la Banca March, un veí de fortes reminiscències politicoeconòmiques, boutiques selectes com la Carolina Herrera ja desplaçada per l'actual Polo Ralph Laurent i les oficines d'Iberia que donen pas a alguna boutique de moda canviant. Entre les resistents figuren l'òptica Las Comedias, la llibreria religiosa Manantial o la Unió Musical Española encara que s'ha traslladat al núm, 24. Esta diversificació s'intensifica amb l'anomenada centrifugació dels últims temps. Es vol servir quasi exclusivament a la demanda turística que inunda els carrers del centre històric i abotarga i bloqueja els sorpresos residents. Així apareixen locals minúsculs de gelats, iogurts i quefirs, restaurants pseudovegans, bomboneries i inclús un xicotet supermercat que substitueix l'evocadora tenda de mobles El Mercader de les Indies, sense oblidar que fan la seua aparició els locals on es lloguen bicicletes, cartells indicadors de pisos turístics, un centre d'ensenyament d'anglés que abans havia albergat durant molts anys la galeria d'art Luis Adelantado, i l'edifici on estava el Consolat del Marroc és ara un hotel anomenat «Valencia Casual Socarrat» (què voldrà dir?), i al seu costat un *Red nest hostel* d'estudiants estrangeres.

Durant el confinament obligat per la Covid-19 les primeres plantes dedicades a albergar activitats econòmiques i mercantils estaven tancades amb pany i clau mentre als pisos alts s'obrien finestres i balcons durant les vesprades per aplaudir i cantar als sanitaris que estaven en els hospitals i clíniques atenent els nostres malalts. També durant les primeres setmanes després de la Dana el carrer estava sinó mort, sí sense vida, sense moviment. Les botigues estaven obertes, però buides perquè ningú no caminava pel carrer. Faltava el trànsit de les gents dels municipis que envolten València i que donen vida i calor al centre. Estaven, alguns ja no estan, lluitant contra els elements, l'aigua, el fang i la tragèdia. I els veïns d'altres barris de València tampoc tenien ànims de eixir al centre.

Els monuments pròxims funcionen com a imants entre els visitants estrangers que des de primera hora del matí pul·lulen pel carrer la Pau buscant l'itinerari correcte per visitar-los. Els habitants de la Pau també pateixen els sorolls i bloquejos del seu carrer per on passen les processons religioses, moltes manifestacions públiques de denúncia i queixes laborals o cíviques, les cavalcades, desfilades, marxes o les carreres esportives i les maratons de durades interminables... És el preu que paguem per vanagloriar-nos de viure en l'únic carrer de València on no ha entrat la picoleta per enderrocar cap edifici. Si hem al·ludit a la part negativa de viure al carrer la Pau s'hauria d'afegir també la positiva: Els voltants del carrer, sobretot els carrers de les Comèdies, Avellanes i el Mar subministren des de ben antic un bon grapat de servicis a l'usuari de la Pau i de tot el barri; i resulta molt còmode estar a cinc minuts caminant dels edificis administratius i cívics per resoldre les gestions generals, i també tindre molts centres culturals i de oci com teatres, museus, biblioteques, galeries d'art i cines a pocs passos de casa.

L'actualitat dels moviments registrats en els últims vuitanta anys són una somera continuació dels històrics fets que l'autor del llibre ens aporta com els nostres orígens amb una precisa i preciosa ornamentació d'artista rococó. El periodisme en el pròleg i la

historiografia en el llibre juguen el paper de notaris singulars? Contraculturals o només subculturals, si considerem que els notaris estan inserts en la cultura de l'establishment? Done testimoni que algun notari té un alé especial, potser contagiat per l'alé prodigiós del carrer la Pau tan esplèndidament definit en este llibre. Va ocórrer en la notaria X. Estava jo asseguda al seu costat en l'acte notarial de la signatura de la compravenda del bé a registrar amb els documents preparats en la taula. El notari tenia els DNI a la mà i començà a llegir-los per assegurar-se que la informació era la correcta. En arribar al meu i dir carrer la Pau es va transformar en altra persona. Es va girar cap a mi, es va acostar i mirant-me als ulls com un enamorat, em va confessar amb una veu baixa i suau perquè ningú més ho sentira: «En el número 11 del carrer la Pau vaig ser concebut fa seixanta anys». I com si no haguera dit res, es va tornar a transformar en el notari seriós que era i va continuar fent el seu treball. Mai he sabut si eixe fet *històric* el vivia ell com una benedicció o un càstig.

Dedicat a les *flâneuses* i als *flâneurs*

1. Un passeig

Diuen que és el carrer més bonic de la ciutat de València, i potser siga cert. Amb tot i això, és un dels que més prodigis i secrets atresora. La persona que llisca aquest llibre en podrà conéixer alguns, sobretot si acompanya la lectura d'un passeig per aquesta via tan bella com enigmàtica. Per afavorir el passeig, la redacció d'aquest llibre s'ha fet amb epígrafs curts, generalment amb pocs paràgrafs, sense floritures literàries. Els epígrafs segueixen el mateix ordre que un passeig des de la plaça de la Reina fins al Parterre i estan numerats per afavorir les referències internes, que s'indiquen amb el signe «§». Les referències a números en el carrer la Pau s'acompanyen del signe «■». En les il·lustracions, s'han evitat les imatges dels magnífics edificis del carrer, com resulta habitual en les guies, perquè preferim que la persona que llig els contemple directament. Amb tot i això, en posarem algunes de detalls significatius, generalment amb fotografies de Tono Giménez. Aquesta no és una guia arquitectònica, encara que s'hi donen moltes explicacions, sinó una crònica dels secrets i prodigis d'un magnífic carrer, de la vida que flueix en aquesta via i de les persones que hi visqueren o passejaren.

Li proposem que comence al cantó del carrer la Pau amb el carrer Sant Vicent i la plaça la Reina. El carrer Sant Vicent correspon al *cardo maximus*, la via nord-sud de l'antiga ciutat romana. És un dels carrers més llargs de la ciutat. El *cardo* es prolongava per l'antiga via Augusta, que arribava fins a Roma. Sí: «Tots els camins van a Roma».

Imatge 1. Carrer la Pau en una antiga postal acolorida (Biblioteca Valenciana)

2. La Reina... Mora

La plaça la Reina fou «oberta» en la seua configuració actual als anys seixanta del segle XX. Abans era un conjunt de carrers i una placeta que dedicaren a la reina Maria de la Mercé d'Orleans (1860-1878), muller que fou del seu cosí Alfons XII (1857-1885). Maria de la Mercé morí jove, amb divuit anys i dos dies. En ple romanticisme, la seua curta existència fou objecte d'obres literàries i musicals, en un intent de prestigiar la monarquia borbònica després de l'infaust regnat d'Isabel II (1833-1868). Fins i tot *Donya* Concha Piquer va cantar allò de: «*María de las Mercedes / No te vayas de Sevilla / Que el nardo trocar se puede / El clavel de tus mejillas*». Això del «nard» era una manera poètica de parlar de la mort de la jove. Doncs bé aquella placeta que dedicaren a Mercé d'Orleans, que dècades després fou ampliada, coincidia en part amb un antic atzucac que, en el plànol de la ciutat del pare Tomàs Vicente Tosca (1651-1723), de principis del segle XVIII, s'anomena «De la Reina Mora». Així que és probable que el lloc, popularment anomenat de la Reina Mora, passara a dir-se de la Reina Maria de la Mercé en un acte d'adulació als borbons.

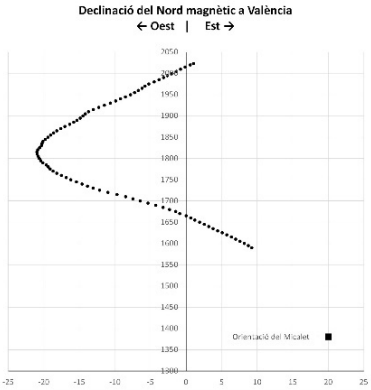
Imatge 2. Detall del plànol de Tosca, que està orientat amb el sud en la part superior, on es poden veure els campanars de Sant Martí i Santa Caterina, el principi del carrer Sant Vicent (en l'època: carrer Coltelleria), l'atzucac de la Reina Mora i, en la part inferior esquerra, l'antic convent de Santa Tecla.

3. Orientació

El principi del carrer la Pau està més elevat que el final. Es pot observar que s'obri cap a llevant, o més exactament uns 20º al sud de l'est (pràcticament a l'Est-Sud-Est). Tradicionalment, les mesquites àrabs i les esglésies cristianes s'orientaven cap a l'est, o millor encara, uns pocs graus més al sud-est, en la direcció exacta de Terra Santa (Jerusalem o La Meca). Així es pot veure encara en l'orientació de les esglésies de Sant Joan de l'Hospital, de Sant Nicolau o la planta antiga de Sant Llorenç. Doncs també el carrer la Pau presenta aquesta orientació cap a Terra Santa.

Des del cantó del carrer Sant Vicent, la plaça la Reina i el carrer la Pau podrà observar la curiosa orientació del Micalet. Fou construïda com una torre dels vents, val a dir, com una torre octogonal amb cadascuna de les cares orientades a un dels vuit vents de la Mediterrània i rematada com a campanar, primer exempt i després annex a la Seu. Ara bé, el Micalet no està ben orientat, perquè presenta una desviació d'uns vint graus a llevant. Una hipòtesi explicativa és que fou orientat, l'estiu de 1380, amb una brúixola, segles abans que es coneguera el fenomen de la declinació magnètica[1], el que explicaria també la posició reorientada de l'arc de l'espadanya superior La declinació del nord magnètic explicaria aquesta «desorientació». Des de la seua posició podrà identificar el costat sud del Micalet perquè presenta una finestreta en el tercer cos.

Imatge 3a. El Micalet, amb el vessant sud (amb una finestreta al tercer cos), el vessant sud-est i el vessant est (autor).

Imatge 3b. Declinació del nord magnètic a València des del segle XVI (no n'hi ha enregistraments anteriors) i posició segons l'orientació del Micalet

[1] El març del 1380, segons el ««Libre de Obres» (Arxiu de la Catedral), Anthoni Escala començà a obrir un clot per als fonaments. Andreu Julià, que ja s'havia encarregat de l'aula capitular (capella del Sant Calze), fou el primer mestre d'obres del campanar i qui s'encarregà d'establir l'orientació definitiva. Així anotaren al Libre de Obres: «Ítem comprí dimarts, a tres dies del mes de juliol [1380], dos dotzenes de fils d'espart per a obs [la necessitat] de mesurar lo campanar, lo qual mesurava e asenyalava lo dit mestre, presents lo batle, jurats e capítol, e semblantment un feix de cannes...»; «Ítem comprí més per al dit mesurament una lliura de claus...»; «Ítem doní a dos hòmens que ajudaren al dit mestre a senyalar lo dit campanar, ço és mostran ço que obs avia per al dit edifici, presens dits batle, jurats e capítol...».

4. Antics carrers

Fins a la seua obertura, en l'últim quart del segle XIX i primers anys del segle XX, el carrer la Pau era un laberint de carrerons, al sud del carrer més important de la València medieval: el carrer del Mar (o de la Mar), de vegades anomenat Gran del Mar, que era la gran via comercial que unia la ciutat amb el seu embarcador. En el nostre passeig, necessàriament haurem de fer moltes referències al carrer del Mar. Els carreronets que donaren origen al carrer la Pau tingueren diversos noms. El més antic que es coneix és el del carrer de Caputxers (una referència de 1465), perquè hi treballaven els membres del gremi del fabricants de caputxes, no molt lluny del carrer de Boneters (o Brunaters), on s'elaboraven bonets. A més de caputxes, els artesans d'aquell gremi també feien el teixit i cosien unes capes, semblant a barnussos, anomenats «gambeus», que feien servir la gent pobra. Aquesta paraula té a veure amb el llatí *gambesu*, que donà nom a una mena de barnús que es posava baix de l'armadura (que es va dir *gambesón*, *gambison* o *gambeson* en castellà, francés i anglés). «Barnús» prové de l'àrab برنوس (burnūs), que a la vegada prové d'una paraula amaziga *abernus*, i que tenia a veure amb una capa amb caputxa, que protegia de l'aigua, molt semblant al gambeu. Com ocorre amb altres manlleus de l'àrab, quan la paraula passà al castellà ho va fer amb l'article (al-burnūs = *albornoz*), el que no succeí amb la nostra llengua (burnūs = barnús). Quan un castellanoparlant diu «*el albornoz*» en realitat diu «*el el barnús*». La mateixa duplicació de l'article àrab es troba en «*algarrobo*», «*azucar*», «*azufre*» o «*arrecife*». També en la nostra paraula «arròs», el que fa pensar que fou introduït a la nostra llengua quan ja s'havia perdut el contacte amb l'àrab.

L'antic carreró original també fou conegut com el dels «Capllevats», una denominació molt enigmàtica, perquè el verb «capllevar» vol dir coses oposades i no sabem ben bé a què es referia la denominació del carrer. «Capllevar» era donar «caplleuta», que era la «fiança que donava algú per a evitar que un reu fora empresonat»; però també vol dir –tal vegada relacionat amb això– «habitar o viure lliurement en un lloc determinat» i, encara més, «desaparéixer algú o alguna cosa anant-se'n o amagant-se», val a dir, «escapolir-se». Per tant, els «capllevats» del carrer ¿eren els que estaven fiançats i segurs o els que estaven amagats o havien fugit? O es referiria a aquells als quals els havien «llevat el cap»? O més bé tindria a veure amb els caputxers, ja esmentats? O amb els boneters? O, fins i tot, es referiria al fet que hi trobem el «cap de llevant» de la ciutat antiga? No ho sabem, i hi ha moltes coses d'aquest carrer que ignorem...

Imatge 4. Gravat del llibre *Lo procés de les olives*, finals del s. XV. S'hi poden veure els *bonets* i les *caputxes* de la vestimenta (Wikipedia).

5. De Seca en Meca

Antigament, també el carreronet inicial s'anomenà «Del Forn de la Seca», val a dir, del forn que hi havia al costat de la Seca. La Seca era el lloc on s'encunyava la moneda. La Seca de València tingué diverses ubicacions històriques (al carrer Calatrava, al carrer Saragossa –un dels que hi havia a l'actual plaça de la Reina–, a la plaça de Marià Benlliure –en tornarem a parlar d'aquesta plaça– i al carrer Roters–) i finalment ací, prop de Santa Caterina. Amb la desfeta d'Almansa i la pèrdua dels Furs, es va perdre el privilegi d'encunyar moneda, la Seca de València entrà en decadència i finalment es tancà a meitat del segle XVIII. La seca perviu en l'expressió «Córrer la Seca i la Meca». La paraula «seca», que antigament s'escrivia «secca», deriva de l'àrab سَكَّ (*sakka*), que vol dir «encunyar» moneda, i per extensió la mateixa «moneda», i es remunta a una antiga arrel semítica (*skk*). «Córrer la Seca i la Meca» vol dir anar, generalment ràpid, d'ací cap allà. Apareix en el poema *Spill* (ca. 1460) de Jaume Roig (ca. 1400-1478), que es composa de 16.247 versos de quatre síl·labes (en la nostra mètrica, les síl·labes es compten fins a l'última tònica): «Lo món cercant | e traspassant | per Ceca y Meca, | la Vila seca | e vall d'Andorra». Posteriorment, l'expressió passà al castellà (documentada en 1620): «*Andar de ceca en meca*». Doncs bé, si considerem l'orientació del carrer la Pau cap a Terra Santa, bé podríem dir que el nostre passeig anirà *De la Seca a la Meca!* Però millor s'ho prenem amb calma. Cal dir també que, en valencià, hi ha l'expressió «A la saca!», que deriva de «saca», que és un «sac gran». De fet, donà nom a un programa de concurs de la televisió valenciana À Punt, presentat pel suecà Eugeni Alemany. En aquesta «saca» (que Alemany, amb el seu accent riberenc, pronuncia més bé /sacca/), que té a veure amb diners, sembla percebre's un ressò de la paraula àrab esmentada.

També pròxim al cantó del carrer la Pau amb Sant Vicent (més bé al carreronet junt a l'església) es trobava la impremta de Pere Patrici Mei (mort ca. 1624), on s'editaren obres d'Escolano, Lope de Vega i la primera part (1605) i la segona (1616) de *Don Quijote de la Mancha*.

EL INGENIOSO
HIDALGO DON QVI-
xote de la Mancha.
Compuesto por Miguel de Cervantes
Saauedra.
DIRIGIDO AL DVQVE DE
Bejar, Marques de Gibraleon, Conde de Benalcaçar y
Bañares, Vizconde de la Puebla de Alcozer, Señor
de las villas de Capilla, Curiel,
y Burgillos.

Imatge 5a. Portada de l'edició de Pere Patrici Mei del Quixot de Cervantes (1605) (Biblioteca Nacional)

Per cert, que també la paraula *quijote* prové de la nostra llengua. El personatge immortal de Cervantes prengué el nom de *Quixot*, que es la castellanització de «cuixot», perquè era la peça de l'armadura que protegia la cuixa, i per tant un fragment no distingit. En castellà s'adoptà la grafia *qui* per *cui* i es canvia la *x* per *j* (el mateix canvi que trobem, per exemple, en *mexicano* >*mejicano*) i així, *Don Cuixot* esdevingué *Don Quijote*. Adoneu-vos com en la làpida commemorativa van escriure *Quixote*. Més endavant es contarà una altra història sorprenent relacionada amb aquesta impremta.

Imatge 5b. Làpida en record de l'edició del Quixot (Fotografia: Tono Giménez)

6. De la Revolució a la Pau

Les primeres gestions per a obrir el carrer la Pau en el dèdal de carrerons al sud del carrer del Mar es van fer en 1862, quan la ciutat ja necessitava expandir-se i ja es contemplava l'eliminació de les muralles medievals. Cal recordar que el Pla Cerdà, de reforma i eixample de Barcelona, s'havia aprovat el 1860 i un any abans, Cerdà ja tenia previst una via, la Laietana, que unira el centre amb l'eixample.

A València, les primeres obres es realitzaren en 1868, quan la Junta d'Obres de l'Ajuntament aprovà l'enderrocament de dos convents, buits per la desamortització, que s'obrien a la banda sud del carrer del Mar: el de Santa Tecla[2] (o de Sant Josep i Santa Tecla) i el de San Cristòfol (ja en parlarem dels dos, més endavant). El nou carrer, projectat per Manuel Sorní i Juan Mercader, havia de ser molt ample (de 20 a 25 metres), però per l'oposició d'alguns regidors es reduí als 14 o 16 que té actualment. Va rebre el nom de carrer de la Revolució, en homenatge als esdeveniments revolucionaris de setembre de 1868 (la Revolució *Setembrina*), que determinaren l'enderrocament i l'exili de la reina Isabel II i, posteriorment, la monarquia parlamentària d'Amadeu de Savoia (1871-1873) i la I República Espanyola (1873-1874). Quan finalment l'Ajuntament va decidir tirar endavant el projecte, ja havia acabat aquell període encetat per la Revolució de Setembre i la monarquia borbònica estava restaurada. Com que aleshores feia poc que havia finalitzat la Tercera Guerra Carlina, decidiren posar-li en nom actual: carrer la Pau (acord de 14 de gener de 1878).

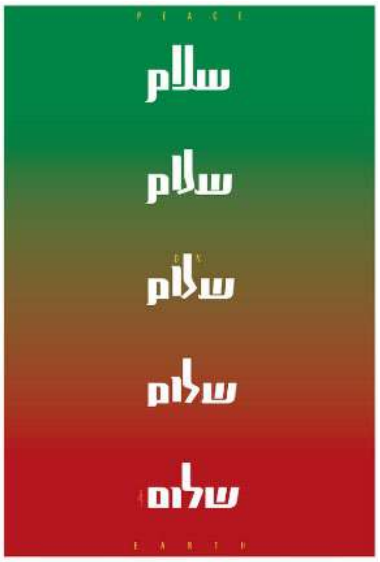
Imatge 6a. Acció de Bocairent. Enfrontament entre voluntaris carlins i tropes governamentals en desembre de 1873 al Pla de Ponce (entre Bocairent, Ontinyent i Banyeres de Mariola), un tràgic episodi de la Tercera Guerra Carlina (Biblioteca Valenciana).

Sembla que l'acord ja fou ratificat en temps de l'alcalde José de Navarrete, que era marqués del Tremolar i propietari d'arrossers i d'altres camps que li proporcionaven quantioses rendes. També fou senador. Aquest topònim, el Tremolar, correspon a un lloc habitat al terme d'Alfafar i al nord de l'Albufera. És una denominació curiosa, que sembla que fa referència al fet que la terra no és ferma perquè és zona de marjal. Exactament el

[2] Com indica Xavier Oms, el de Santa Tecla acollí a les monges agustines en 1562, que abans estaven al convent de Sant Josep a la Corona, perquè, com explicà Escolano: «Como la casa de las mujeres perdidas cayese a las espaldas de la huerta de estas religiosas, y pudiesen los relinchos de aquellas yeguas lascivas alcanzar a los honestos oídos de estas religiosas, acordaron desamparar el puesto y pasarse a la iglesia de Santa Tecla en la calle del Mar».

mateix sentit i paraula (encara que manllevada del francés) del famós barri del «Tremé» a Nova Orleans, l'escenari d'unes conegudíssimes carnestoltes.

En els últims anys de l'alcaldia de Joan Ribó es plantejà la idea de retolar el carrer la Pau també amb les paraules equivalents en àrab i hebreu, com un reconeixement a la presència històrica d'aquestes comunitats a València (i, com veurem, no molt lluny del carrer la Pau). Encara que l'alcalde hi estava d'acord, aquesta retolació simbòlica (carrer la Pau, *Salam*, *Shalom*) no arribà dissortadament a establir-s'hi.

Imatge 6b. *Salam Shalom*. La paraula «pau» en àrab i en hebreu i la metamorfosi entre les dues. Disseny de Mamoun Sakkal

7. Quaranta anys després

El primer esment en premsa que hem pogut localitzar és d'un anunci en el diari *El Comercio*, del 20 de juliol de 1879, que fa publicitat de la Litografía Económica, que es traslladà des del carrer de Sant Cristòfor, precisament amb la referència a l'enderrocament del convent de Santa Tecla (§6).

LITOGRAFIA ECONÓMICA,

calle de la Paz (Solar de Santa Tecla.)

Imatge 7. *Diario de Valencia*. 20 de juliol de 1879 (Ministeri de Cultura)

Cinc any després de l'acord esmentat, l'any 1883, l'Ajuntament aprovà el «*Proyecto de regularización de la plaza de la Reyna (sic) y apertura de la calle de la Paz con la reforma de las vías relacionadas con ésta*» dels arquitectes Luis Ferreres i Joaquín Maria Arnau. Podem suposar que poc després començaren les obres. Com veurem, l'edifici Monforte és de 1895. S'ordenaren les obres per a empedrar el carrer. En 1885 les llambordes ja arribaven a la cruïlla amb l'actual carrer Lluís Vives i el 1899 a la de Bonaire.

Quan encara no s'havia inaugurat el carrer, l'Ajuntament decidí posar-li el nom de José Peris y Valero (1821-1877), que fou un advocat valencià que ocupà l'alcaldia de la ciutat (1856), presidí la Junta Revolucionària durant la Revolució de Setembre esmentada (§ 6) i fou diputat a corts d'ideologia liberal. Efectivament, el carrer s'anomenà Peris i Valero en dos períodes (1905-1913 i 1916-1923), quan no fou anomenat la Pau.

Finalment es procedí a l'obertura del carrer l'any 1902. Havien passat quaranta anys des de les primeres idees...

8. La Isla de Cuba

En el cantó, podem admirar l'edifici Monforte, construït en 1895, que antigament era conegut com «La Isla de Cuba», pel nom del comerç de confecció que albergà entre 1895 i 1911, que fou propietat de Juan i Emilio Campoy. Aquest fou el primer gran magatzem de la ciutat. Aquesta exòtica denominació provocà un acudit: «el carrer la Pau és el més llarg del món, perquè arriba del Parterre a l'Illa de Cuba!».

Imatge 8a. Publicitat dels magatzems La Isla de Cuba

L'edifici Monforte fou construït per un dels últims mestres d'obra de València[3], Lucas García Cardona (1847-1899), d'estil eclèctic i historicista. Per això, es poden veure columnes d'ordre dòric i corinti, així com motius hel·lènics en la part superior, amb l'ús de rajola envernissada, ceràmica acolorida i ferro. Pel seu caràcter, no presenta una gran portalada, sinó més bé uns arcs d'accés al local comercial.

Imatge 8b. Detall de l'edifici Monforte. Observeu l'emblema de Mercuri, el déu del comerç (Fotografia: Tono Giménez).

Disposem d'una fotografia de la casa Hauser y Menet de Madrid, on es pot veure la lleugera inclinació del carrer, el que fet que, en fer-se la imatge (datada el 1892, però que hauria de ser anterior) l'empedrat havia avançat molt poc i encara no n'hi havia línies de tramvia. A destacar un xiquet i una xiqueta a l'esquerra de la imatge, baix, que sembla que estan jugant a la trompa.

[3] En l'època es generalitzaren els estudis d'arquitectura i començà a ser exigida aquesta titulació.

Imatge 8c. Principi del carrer la Pau (1892), amb els magatzems Isla de Cuba a l'esquerra

Imatge 8d. Detall de la fotografia anterior

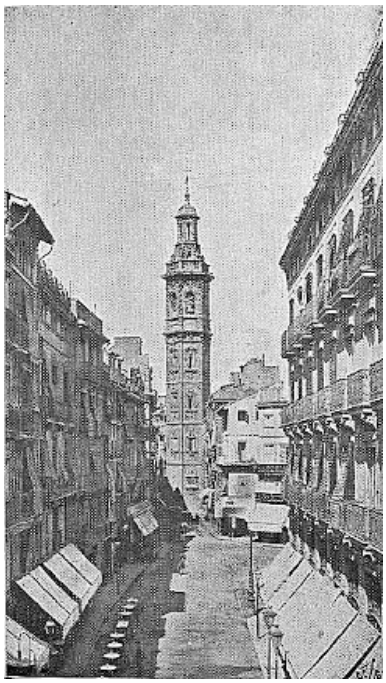
9. El primer mort

A l'altra banda del carrer, hi havia el Café El Siglo, inaugurat el 1878. València fou en l'època una ciutat de cafés, a la manera de Viena, com ha explicat Arturo Cervellera (vegeu la bibliografia final). N'hi ha més exemples al carrer la Pau, dels quals parlarem més endavant.

Si comencem a passejar cap a llevant, ben prompte arribem a l'edifici reformat amb el núm. 2■, construït pel mestre d'obres Vicente Alcayne Armengol, autor també, entre altres, de l'edifici del passeig de Russafa 24, d'inspiració mossàrab, i que albergà els cèlebres Billares Colón. L'edifici del carrer la Pau fou adquirit per l'industrial castellonenc Enrique Fortis Mas. Hi obrí la Cafeteria Fortis, on es registrà probablement el primer mort del carrer per un accident, el 6 de juny de 1897. La premsa ho va descriure així:

> Esta mañana desbocáronse los caballos en un coche particular, rompiendo una mesa en la acera del café Fortis y matando á un individuo llamado José Amores. (El Correo, 7/6/1897, p. 2)

Disposem d'una fotografia de 1898 on es poden veure les taules del café més bé baix de la vorera.

Imatge 9a. Carrer la Pau en 1898. Observeu les tauletes de la Cafeteria Fortis, baix a l'esquerra

Posteriorment, el café Fortis passà a anomenar-se Cafeteria Munich i s'obrí un hotel homònim, que també tenia porta pel carrer posterior, el de Sant Martí. Alguns dels fills de Fortis tingueren importància en la creació del Valencia FC[4], com ara Juan y Emilio.

[4] Albert Pitarch, que llegí un manuscrit primerenc del llibre, va observar que calia escriure-ho així: València

Una de les seues filles, Raquel, fou una sòcia primerenca de l'entitat. Durant molt de temps, al baix hi hagué la floristeria La Camelia (Quantes nóvies valencianes s'han cassat amb un ram de La Camelia!)

Imatge 9b. Etiqueta de l'Hotel Munich (Biblioteca Nacional)

En el núm. 4■ trobem un edifici d'estil neomossàrab, obra de l'arquitecte José Juan Camaña Laymón (1850-1926), el qual arribà a ser arquitecte municipal interí, tinent d'alcalde de València i, fins i tot, diputat a Corts. Construí l'edifici per encàrrec de Manuel Monforte i també en deixà d'altres al carrer. Ací estigué la Real Sociedad de Tiro Pichón, fundada en 1915. L'any 1975, aquesta societat de caçadors va vendre l'edifici a Paco Gracia, el qual hi traslladà la seua joieria, traslladant-la des del núm. 24■ del carrer.

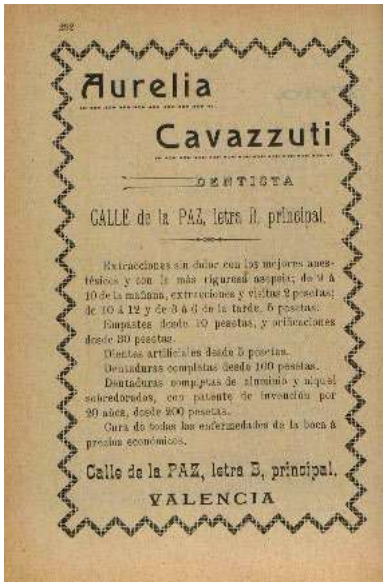
Imatge 9c. Edifici Monforte (fotografia: Tono Giménez)

Enfront de l'Hotel Munich hi hagué la consulta odontològica d'Aurelia Cavazzuti, nascuda a Mòdena. Aurelia Cavazzuti i Manuel Busacca y Somma, amb el qual va contraure matrimoni, muntaren en Madrid un Consultorio Internacional, una clínica que el 1893 s'instal·là en el carrer Arenal, número 1, encara que potser tingué una ubicació anterior, perquè la dona parlava, davant d'un periodista, del funcionament des del 1890. Cal recordar que en l'època les dones no podien accedir als estudis universitaris al nostre país o, en altres, si ho feien no se'ls deixava exercir. Ella es presentava com a obstètrica i especialista en ginecologia, titulada per la Reial Universitat de Bolonya[5]. El seu marit

FC. El canvi de els sigles posteriors ja va correspondre al franquisme.

[5] Antonio Laguna, en el seu llibre *Salud, sexo y electricidad* (Universidad de Castilla-La Mancha 2018), equipara Busacca amb un xerraire pseudocientífic, judici que estén també a Aurelia Cavazzuti. Potser en els seus inicis, la dona fora llevadora i els seus mèrits s'unflaren, però el mateix Laguna reconeix que

exercia de dentista al mateix Consultorio Internacional. Cap a finals de 1896 marxaren a Itàlia tres mesos per la mort del pare de Manuel Busacca. Potser després tingueren una filla, anomenada Argia. En març de 1903 morí el Dr. Busacca, i un any després la doctora s'instal·là a València, al carrer la Pau número B (posteriorment, en 1910, al núm. 5■), segons digué a la premsa per «alejarse de aquella ciudad de muy tristes recuerdos para ella» (El Pueblo, 21/8/1904). Hi muntà un consultori odontològic i es presentà com a cirurgiana-dentista. Podem suposar que fou una de les primeres dones en exercir la medicina a la nostra ciutat (coetània de Manuela Solís, que es considera la primera llicenciada en medicina a València, però que no exercí pràcticament a la ciutat). A València estant, el 25 d'agost de 1906, va contraure matrimoni amb Cecilio C. Tapp Cranfield, amb el qual tingué dos fills: Cecilio i Josefina. Aurelia i Cecilio, que pertanyien a la colònia anglesa a València, participaren en l'important sopar de celebració de l'Armistici de la Gran Guerra que se celebrà a l'Hotel Palace l'1 de desembre de 1918 (en parlarem d'aquest hotel, també al carrer la Pau). El juny de 1922, la doctora Cavazzuti traslladà la seua consulta al carrer Comèdies 22, principal. El seu habitatge estava al carrer Martínez Cubells 9. Cecilio Tapp Cavazzuti també fou metge a València, especialitzat en malalties del cor i del pit.

Imatge 9d. Publicitat d'Aurelia Cavazzuti, 1908 (Biblioteca Valenciana)

Aurelia va traure el títol de cirurgiana-dentista a Madrid. Si Busacca tingué plets a Madrid per mala praxis, no podem dir el mateix de la seua dona a València, ni tampoc hem trobat relació d'Aurelia Cavazzuti a la nostra ciutat amb teràpies pseudocientífiques o aparells prodigiosos, que tan sovintejaren en l'època.

10. Comerç

En el núm. 10■ (o 10 i 12■, en algun temps) del carrer la Pau, immediatament abans del carrer Lluís Vives, hi hagué una coneguda botiga de roba, Almacenes El Águila, pràcticament enfrontada amb la Sastreria El Modelo, que es trobava en l'altra vorera, en el núm. 7■, un edifici fet en 1892 pel mestre d'obres Peregrín Mustieles Cano (1846-1905), que també fou autor del Palau d'Aiora i dels seus jardins (més endavant parlarem de més obres seues). Adoneu-vos com en els primers anuncis publicitaris d'aquell magatzems, l'establiment no té numeració, perquè el carrer tot just havia començat a obrir-se, i s'establia una identificació amb lletres.

Imatge 10a. Anunci publicitari dels grans magatzems El Águila.

Imatge 10b. Detall d'una postal de la casa Hauser y Menet, ca. 1904. Una criada i una dona jove passen per davant dels magatzems El Águila. Ja s'hi poden veure les línies del tramvia

Els magatzems apareixen en una novel·la de Max Aub, en el qual el personatge de Vicente Dalmases preocupat per declarar-se a Asunción, declara:

La quería –y la luz, el polvo, los adoquines, los escaparates, las casas bajas de la Plaza de la Reina, los tranvías amarillos con sus trolleys a cuestas, el mantón de manila rojo con flores blancas y verdes que pendía desgarbadamente de los hombros de un viejo maniquí de «La Isla de Cuba», le parecían andadores puestos por el momento para ayudarle a caminar por la ciudad sin sentir sus pies. La veía por todas partes sin atinar con el recuerdo exacto de su figura: en la luna del café, en el cielo cruzado por los cables de la electricidad, en el verde lejano de la plaza Wilson –antes Príncipe Alfonso–, por el asfalto gris y mate de la calle de la Paz –antes Peris y Valero (que las nomenclaturas cambian según el color del Ayuntamiento elegido)–, por los raíles brillantes y en el pasar testudíneo de jovencitos deseosos de perder el tiempo. Se paró frente al cristal de una vitrina de «El Águila». Se vio reflejado, transparente, y el tráfico de la calle corriendo a sus espaldas. (M. Aub: *El laberinto mágico* I, vol. II. València: Alfons el Magnànim, 2001, p. 302)

11. L’antic call

Un poc més endavant trobarem un carreronet a banda i banda, anomenat ara Lluís Vives, com es pot veure en una làpida commemorativa, en la part septentrional. La via ha tingut moltes denominacions: de Ribelles, de la Soledat, del Torn Vell de Santa Tecla (pel convent) o de la Taverna del Gall, un nom que mereix una explicació.

Imatge 11a. Carrer Lluís Vives (part meridional) (Fotografia: Helena Dobón)

Imatge 11b. Carrer Lluís Vives (part septentrional) (Fotografia: Tono Giménez)

Aquest carrer marcaria el límit de ponent de la jueria valenciana. Abans que es generalitzara l’expressió *gueto* per a parlar dels barris jueus, i que deriva del fet que el lloc de Cannaregio a Venècia, on en 1516 es confinà la població jueva, era antigament l’indret, a la vora de la llacuna, on es llançaven les restes de ceràmica (en italià *gettare* = *llançar*, paraula relacionada també amb el nostre *gitar*), els barris jueus s’anomenaven *call*, paraula que prové de l’hebreu קהל (*kahal*), que vol dir l’assemblea dels creients.

La jueria valenciana, el call, estava envoltada per un mur, com ho era també la moreria i la «pobla de fembres pecadrius» (el bordell, on vivien les dones prostituïdes). Així ho decidiren els Jurats el 1392 pel que fa al call. L’any 1444, la reina Maria de Castella (la muller d’Alfons el Magnànim) disposà que s’incrementara la seua alçada.

En l'antiga jueria valenciana, aquest carrer s'anomenava «de la Taverna del Call», val a dir, de la taverna de la jueria, perquè n'hi hauria una. Però, amb la persecució i expulsió de la població jueva, passà a anomenar-se de la Taverna del *Gall*. Diversos factors expliquen per quina raó es canvià la paraula *call* precisament per la paraula *gall*. En primer lloc, aquest carrer i el següent, formaven l'antic *soc* val a dir, el lloc on mercaders, argenters i orfebres oferien les seues mercaderies, tan típic dels països àrabs. En valencià antic, s'escrivia *açoch* o *çoch*, però si es llig *coch* (actualitzat: *coc*) tenim una altra denominació (formada per onomatopeia) del *gall*, tot just com el francés *coq* o l'anglés *cock*. A més, molt a prop trobem la plaça del Pollastre, que deriva de l'antic carrer del *Call*, que passà a *Gallo* i acabà com a *Pollo*. Però, a més, el carrer següent, que també formava part del soc, s'anomenava de les Salines, perquè s'hi trobava el primer dipòsit de sal (anterior al monopoli reial de 1564). Posteriorment, la venda es traslladà a un altre carrer junt al de Cavallers (que ara manté el nom de carrer Salines). Per això aquest s'anomenà de les Salines Velles i, per no generar confusió i amb tot l'embolic del gall i el pollastre, acabà dient-se de les Gallines. Amb l'obertura del carrer la Pau, es tancà la part sud del carrer i es reduí a un atzucac la part nord, que ara es pot veure des del carrer del Mar.

12. El beat que levitava

Si trenquem a l'esquerra i entrem pel carrer Lluís Vives podrem veure l'antiga plaça de la Figuera (ara, una ampliació del carrer del Mar, on durant molt de temps hi hagué el Forn de Santa Tecla), l'atzucac esmentat de les Gallines, abans el dipòsit de la sal (§11), i també el lloc on va nàixer el beat Pere Nicolau Factor (1520-1583), tot just al costat del sagrari de l'església del convent de Santa Tecla, val a dir, al principi del carrer Lluís Vives. Boix informa d'una làpida que hi havia a meitat del segle XIX, amb la inscripció: ESTE ES EL LUGAR / DE LA CASA DONDE / NACIÓ EL BEATO / NICOLÁS FACTOR. Quan s'acostava la commemoració del tercer centenari de la mort del beat, es va posar una placa més detallada, que encara s'hi pot veure:

> AL INSIGNE PATRICIO VALENCIANO, PRELADO VIRTUOSO DE LA ORDEN FRANCISCANA, SABIO TEÓLOGO, HUMANISTA, POETA, Y PINTOR EXPERTO BEATO PEDRO NICOLÁS FACTOR, NACIDO EN ESTE RECINTO EL 29 DE JUNIO DE 1520 (23 DE ENERO DE 1881).

La vida d'aquest beat valencià recorda molt la del rabí secret Miquel Vives (del qual parlarem més endavant). Fou un frare franciscà que, en arrabassaments místics, es dedicava a besar les nafres dels leprosos, feia dejú i freqüentment restava en èxtasi, amb el clam: «Mi corazón está aparejado, Dios mío, aparejado está mi corazón». Per aquests arrabassaments místics, es va creure que podia levitar. També es dedicà a la pintura. Pere Nicolau Factor visqué al convent de Santa Maria de Jesús, que fou fundat el 1428 per un altre frare peculiar, el beat Mateu d'Agrigent, i que certament associem amb la bogeria ja que, a partir de 1866 i fins fa unes dècades, la Diputació hi va establir el manicomi provincial. El beat Mateu d'Agrigent va fer moltes fundacions monacals, que generalment dedicava a Santa Maria de Jesús. Naturalment, el carrer de Jesús pren el seu nom del monestir esmentat i, en definitiva, el districte de Jesús li deu la seua denominació al frare d'Agrigent que té un carreronet dedicat a València[6]. Tan tradicionalment, com en una escultura que hi ha al sagrari de l'església al costat de l'antic convent, es representa al beat Pere Nicolau Factor en levitació, dalt d'un nuvolet. Les restes del beat, però, es dipositaren en l'església de Sant Martí.

El carrer on estava la porta de l'antic convent i, posteriorment, del centre psiquiàtric, se li donà el nom de Nicolau Factor, i el de Fra Mateu d'Agrigent a un d'adjacent. Hi ha la tradició que el beat va fer el pronòstic miraculós que en aquell carrer no moriria ningú per un accident de vehicle (abans de carruatge i, ara, és clar, d'automòbil). I no es recorda

[6] Per una butlla del papa Eugeni IV de setembre del 1442, fra Mateu fou nomenat bisbe d'Agrigent. Potser per les seues exigències de pobresa franciscanes envers el clergat, va guanyar l'animadversió d'alguns sectors de la diòcesi i fou acusat d'heretgia i de mantindre relacions carnals amb una dona. Entre altres coses, s'hi adduïa que un dia s'havia presentat als oficis del matí amb un vestit de dona. Els seus defensors argumentaren que, com que era conegut que marxava el primer als oficis del matí quan era encara de nit, li havien retirat el seu hàbit i havien posat a la seua cel·la el vestit d'una dona, que el bisbe s'havia posat inadvertidament. Aquesta defensa reconeixia implícitament que el bisbe s'havia presentat transvestit als oficis matiners. També l'acusaren de malbaratar els béns de l'església i d'impericia per a governar. El papa el cridà a Roma i li obriren un procés, del qual el bisbe fou declarat innocent i restituït a la diòcesi. Tal vegada fart de l'oposició que patia o perquè ho pactà en el procés, renuncià al bisbat i es retirà a un convent franciscà, on morí el 1453.

que hi haja mort ningú. Una altra cosa és quan el ferit és traslladat a un hospital... en un altre carrer!

Imatge 12a. Gravat amb el beat Pere Nicolau Factor (Biblioteca Nacional)

Imatge 12b. Làpida en honor del Beat Pere Nicolau Factor (Fotografia: Tono Giménez)

13. La casa de Vives

Si trenquem per la dreta i entrem pel carrer Lluís Vives cap a la plaça de Margarida Valldaura, podem anar a veure el lloc on va nàixer el gran humanista valencià al qual li està dedicat el carrer.

En l'antic carrer de la Taverna del Gall va nàixer el gran humanista valencià Lluís Vives, en 1492 o 1493. Ell mateix ho contà en una obra anomenada *Exercicis de llengua llatina* (encara que són més coneguts com *Diàlegs*).

En el llibre esmentat, tres personatges caminen pel carrer del Mar i, en arribar a l'antiga plaça de la Figuera, on es trobava el convent de Santa Tecla, es produí aquest diàleg:

> Cabanilles.- Vols que anem dret per la plaça de la Figuera i Santa Tecla?
>
> Centelles.- No, pel carrer de la Taverna del Gall. Vull veure la casa on és nat el meu amic Vives, una casa que, segons diuen, es troba davallant, al cap del carrer, a mà esquerra, i al mateix temps visitaré ses germanes.[7]

Quan va escriure aquest passatge, havien mort els pares de Lluís Vives i el seu germà menut. Vivien dos germanes, Leonor i Isabel Anna, que havien contret matrimoni, i una altra, Beatriu, que sembla que estava soltera. Uns anys abans, cap al març de 1531, Lluís Vives expressà per carta al seu deixeble Honorat Joan la voluntat de fer-la anar a viure a casa seua, a la ciutat de Bruges:

> Cridaré la meua germana al meu costat, perquè crec que ací o es casarà més fàcilment o podrà romandre soltera al meu costat, a no ser que tu haguesses trobat per a ella una cosa que li convinga, algun déu baixat del cel perquè en cas contrari serà més encertat que vinga al meu costat, ja siga per camins de terra, travessant Espanya, ja siga per via marítima, des d'algun port del Cantàbric fins Flandes.

No tenim notícies que Beatriu anara finalment a viure amb el seu germà.

Imatge 13. Lloc on hi havia la casa pairal de Lluís Vives (Fotografia: Helena Dobón)

[7] Trad. J. Pin i Soler. Ed. València: Institució Alfons el Magnànim.

14. Margarida, la dona de Vives

Si entrem pel carrer de Lluís Vives, podrem trobar la placeta Margarida Valldaura, que porta el nom de la que fou la muller de Lluís Vives. La casa de la família de l'humanista es trobava on ara hi ha un jardinet. La casa fou adquirida a final del segle XVII, per D. Luis Escrivá, senyor d'Argelita (amb escriptura davant Juan Bautista Segarra, de 20 d'agost de 1690), per ampliar la seua (la més antiga de la plaça) i, posteriorment fou enderrocada. Luis Escrivá fou descendent de Joan d'Escrivà, baró de Patraix, i marit d'Ángela Sabata, una dona a la qual es refereix el diàleg de Vives immediatament després del passatge esmentat (§13) perquè regentava un saló literari.

En 1940, per commemorar el cinquè centenari de la mort de Lluís Vives (6 de maig de 1540), s'hi va posar un mosaic commemoratiu, fet per l'Escola de Ceràmica de Manises. Hi havia un text que presentava el mateix passatge i una còpia de la signatura de Vives. Després es va llevar a causa d'unes obres. Dissortadament, no fou posat de nou.

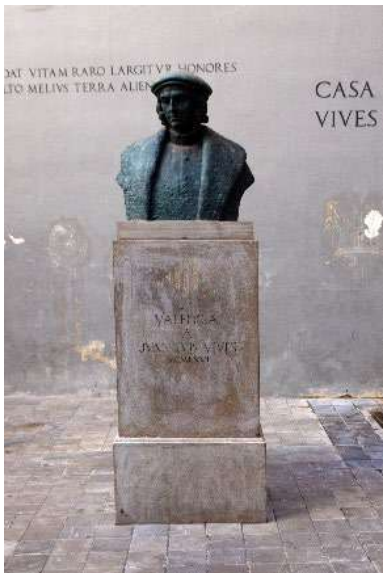
Imatge 14a. Mosaic commemoratiu, ja desaparegut.

Imatge 13b. Rètol ceràmic de la plaça Margarida Valldaura (Fotografia: Tono Giménez)

15. Monument itinerant

El maig del 2016, al si dels actes que la Universitat de València organitzà cada any en commemoració de la mort de Lluís Vives, la regidora de Cultura, Glòria Tello, inaugurà la reubicació del monument a l'humanista, sobre un nou pedestal i amb un mural al·legòric. També va participar el vicerector de la Universitat de València Antonio Ariño.

Imatge 15a. Monument a Vives (Fotografia: Tono Giménez)

Imatge 15b. Acte d'homenatge a Vives en la reubicació del monument (autor)

Tot just s'acomplien cinquanta anys des de la primera erecció del monument, l'any 1966, obra de l'escultor Ramon Mateu Montesinos, que és còpia del que el mateix autor va instal·lar a la ciutat de Bruges i que, segons diu el seu pedestal, fou finançat pel magisteri espanyol. L'autor volia fer una obra «con ambición de perennidad», la qual també degué inspirar les tres escultures que va deixar en el Valle de Cuelgamuros (durant la dictadura anomenat: de los Caídos).

El monument a Vives estigué donant bacs per diverses ubicacions. Sense raó aparent, primer es va erigir a la plaça que porta el nom de la família d'artistes dels Pinazo, abans

anomenada del Picadero[8]. En aquesta plaça hi hagué de 1909 a 1931 un monument en homenatge a Cervantes, que després es va instal·lar en l'avinguda de Guillem de Castro, front a les Escoles Graduades Cervantes. El monument a Vives fou retirat quan es feren les obres per obrir la parada del metro de Colom. Posteriorment, el bust fou reubicat darrere de l'església de Sant Joan del Mercat, en una plaça dedicada a la ciutat de Bruges. Quan s'hi van fer les obres del seu estacionament, el monument es traslladà a un magatzem, fins a l'any 2016. Una còpia del cap de Vives es troba a l'albereda central d'Oliva, el poble de Gregori Maians, il·lustrat valencià que edità les obres completes de Vives, com ja hem esmentat (§13).

[8] «Picadero» vol dir el lloc on s'ensinistren cavalls, però també, més recentment, el lloc on es mantenen relacions sexuals ocasionals. Darrere del palau del Marqués de Dos Aigües hi hagué una plaça del *Picadero del Marqués*, que ara ha desaparegut.

16. Una prodigiosa coincidència

Al costat del monument de Vives es pot veure bé la curta distància que hi ha entre el lloc que ocupà la casa de la seua família (el jardinet) i el carrer de Sant Martí (o del Sagrari de Sant Martí) on estava la impremta de Pere Patrici Mei (§5). Cal contar una sorprenent història relacionada amb aquesta curta distància, però abans s'ha de fer una explicació complementària.

Pere Patrici Mei fou el fill de Joan Mei i de Jerónima Galés. De manera que la impremta o tipografia començà anomenant-se de Joan Mei i estava instal·lada per on ara és la plaça de Lope de Vega. Quan aquest morí, els llibres portaven el peu d'impremta: «Viuda de Joan Mei», val a dir: Jerónima Galés. Aquesta dona va contraure matrimoni amb un dels empleats de la tipografia: Pedro Huete. Per aquesta raó, la mateix impremta tingué un tercer segell: Pedro Huete. En morir aquest, n'hi hagué un quart: Viuda de Pedro Huete, que era la mateixa Jerónima Galés, i posteriorment ja la marca del fill: Pere Patrici Mei, que ja tenia la seu al carrer de Sant Martí. En la tipografia que anomenarem per tot això de Mei-Galés-Huete-Galés-Mei s'editaren molts llibres. Farem esment de dos en particular, que tindran la seua importància en la història: *Graecorum Institutionum* de Miquel Jeroni Ledesma i *Apologeticon* de Joan Baptista Anyés.

Després de quedar viuda del senyor de Nassau i Breda, Mencía de Mendoza abandonà el seu palau de Breda per a contraure matrimoni amb Ferran, duc de Calàbria i virrei de València. Quan Mencía arribà a la nostra ciutat, com a virreina, portà amb ella una miniatura amb el retrat de Vives i una altra amb el de la seua dona, Margarida Valldaura. Hagué d'existir una bona relació entre Mencía i la tipografia dels Mei-Galés-Huete-Galés-Mei, ja que els dos llibres esmentats, de Ledesma i Anyés, li van estar dedicats a ella. De manera que la marquesa permeté que es fera còpia xilogràfica de la miniatura de Vives, probablement per a il·lustrar alguna edició de Vives promoguda per un altre professor que publicà en la tipografia Lorenzo Palmireno.

Imatge 16a. Xilografia de Vives a partir d'una miniatura propietat de Mencía de Mendoza (Biblioteca Nacional)

Aquesta edició no es produí, i la tipografia va utilitzar la xilografia en alguns llibres abans que il·lustrara l'edició que en 1577 van fer dels *Diàlegs* de Vives.

IOANNIS
LODOVICI VIVIS
VALENTINI,
Dialogistica linguæ Latinæ
exercitatio.
Annotationes preterea in singula colloquia doctiss-
simi viri Petri Mottę Complutensis, in Hispanæ
iuuentutis gratiam adiecimus.
Cum indice Latino Hispanico rerum difficiliorum,
ab Ioanne Ramirez compilato.
Valentiæ apud Petrum Huete. 1577.

Imatge 16b. Edició dels *Diàlegs* de Lluís Vives de la tipografia de Huete, amb la xilografia en portada (Biblioteca Nacional)

Com que la tipografia es traslladà al carrer de Sant Martí, això vol dir aquella xilografia, que era la còpia de l'únic retrat de Vives reconegut i conservat, va acabar un segle després del seu naixement a poquíssims metres de la seua casa pairal i s'emprà precisament per a l'edició dels diàlegs en els quals es parla del mateix carrer (§13). No és prodigiós!?

17. Una làpida romana

Si es continua el passeig des de la plaça de Margarida Valldaura pel carrer Vidal, antigament anomenat de Vallés, podrem veure una làpida romana, tot just en el cantó de la dreta amb el carrer Poeta Querol. La llosa al mur de l'actual hotel, té la inscripció següent: Q[INTO] IVNIO / CRATI, C[AIVS] / RICCIVS / ATIMETVS / ET RICCIA NYM / PHE AMICO, que vol dir, més o menys, que *Riccius Atimetus i Riccia Nimphe posaren la pedra a la memòria del seu amic Quint Juni Cràtic (o Cràti) Caius*. És important destacar un fet: Atimetus (altres vegades escrit Athimetus) i Nimphe serien cognoms d'origen grec. Què feien aquests grecs per ací? i què fa aquesta llosa en un punt tan allunyat de la ciutat romana? Probablement per aquest punt hi havia una drecera que continuava des del circ romà (del qual parlarem més endavant) fins a el *cardus maximus*, que més o menys seguiria per l'actual carrer d'Ambaixador Vich.

Imatge 17. Làpida carrer Vidal (Fotografia: Tono Giménez)

18. Una altra làpida curiosa

L'hotel on trobem la làpida fou l'antic palau de la família Cardona, raó per la qual el carreronet entre el carrer Vidal i la magnífica portalada del palau del Marqués de Dos Aigües té precisament aquest nom: Carrer Cardona. Si penetra per aquest carrer podrà trobar un vestigi d'un bombardeig de la Guerra. En el segon edifici de la dreta hi ha una finestra enreixada, l'ampit de pedra de la qual està trencat per les bombes que hi caigueren el 26 de gener de 1938 i que també afectaren el palau del Marqués de Dosaigües. La fusta del marc de la finestra es veu socarrada per aquell bombardeig.

Imatges 18a i b. Efectes del bombardeig en un finestral del carrer Cardona (Fotografies: Tono Giménez)

Hi ha un altre vestigi relacionat amb aquell terrible bombardeig de la ciutat, en el qual moriren més de cent persones i més de dues-centes quedaren ferides, que és una curiosa làpida que es troba al Cementeri General de València i en la qual trobem un xicotet «autobús» junt al mort.

Imatge 18c. Efectes del bombardeig en la façana de l'Hotel Anglés (Biblioteca Valenciana)

Imatge 18d. Làpida de Marcelino Puigarnau, conductor de l'Hotel Inglés, mort en el bombardeig de gener de 1938 (Fotografia: Tono Giménez)

19. Dos pintors i els grisos

Tornem al carrer La Pau pel carrer del Marqués de Dos Aigües, que és el nom de l'últim tram del carrer Poeta Querol. Ací, en un cantó, estigué el Restaurant y Café Vodka en temps de la Guerra. Durant la dictadura, també en un cantó estigué l'edifici amb el núm. 14■ del carrer la Pau on s'establiren les oficines de la companyia aèria Iberia. Davant d'aquestes dependències esdevingué un esdeveniment certament històric. La primera manifestació política d'oposició a la dictadura de Franco tingué lloc el 1967, per commemorar el Primer de Maig. La iniciativa era clandestina, perquè la dictadura prohibia l'exercici del dret de manifestació, i els manifestants s'arriscaven a llarguíssimes condemnes dictades per tribunals militars i especials (com l'anomenat Tribunal d'Ordre Públic, TOP). El dilluns 1 de Maig, uns centenars de manifestants marxaren des de la Glorieta (on ja es produïren detencions) pel carrer La Pau, al crit de «Llibertat sindical» fins arribar a aquest cantó. Hi formava una secció de la Policia Armada (els popularment anomenats «grisos» pel color dels uniformes i els vehicles), que carregà contra els manifestants. Alguns d'aquests van respondre llançant pedres i enderrocs d'una obra pròxima. Es trencà el vidre d'un aparador de les dependències d'Iberia. L'enfrontament produí ferits i més detinguts, als quals s'afegiria el delicte d'«agresión a fuerza armada».

Entre els detinguts en aquest punt estigueren Francisco Ventura Losada i Juan Montalbán Gámez, membres de les prohibides Comissions Obreres, que serien encausats i condemnats per l'esmentat TOP. També, el que no deixa de ser una altra casualitat sorprenent d'aquest carrer, estigueren implicats dos artistes plàstics valencians: el jove Joan Ramón García Castejón (conegut artísticament com Joan Castejón), nascut a Elx i aleshores amb 21 anys, que fou detingut quan intentava frenar l'agressió brutal d'un policia contra el també artista José Soler Vidal (conegut com Monjalés), nascut a Albaida i que aleshores tindria uns 35 anys). Aquest, que fou condemnat per l'excepcional Tribunal d'Ordre Públic (TOP), hagué d'amagar-se i exiliar-se.

Imatge 19a. Monjalés: Lluita (1965)

Imatge 19b. Joan Castejón: Evolució? (finals 70)

20. Sang blava

El carrer la Pau està creuat per un altre dedicat a José Ruiz de Lihory, polític valencià conservador, que recolzà la restauració borbònica, després del Sexenni Democràtic (aquell que s'obrí amb la Revolució que donà el primer nom al carrer la Pau cf. § 6). Arribà a alcalde de València.

Imatge 20a. Rètol del carrer Ruiz de Lihory (Fotografia: Tono Giménez)

Una de les filles de José Ruiz de Lihory, Margarita (1889-1968), fou protagonista d'una vida novel·lesca, determinada pel seu narcisisme patològic i pel seu deliri megalòman. Tingué diversos títols nobiliaris (marquesa de Villasante i baronesa d'Alcalalí), fou *Regina dels Jocs Florals*, va contraure matrimoni amb un financer amb el qual tingué quatre fills. Abandonà la família, cursà dret en dos anys i, per encàrrec del dictador Miguel Primo de Rivera (del qual sembla que fou amant), realitzà tasques d'espionatge al protectorat del Marroc, on conegué Franco i el cap dels insurrectes, Abd-el-Krim, i esdevingué agent doble. Marxà a Mèxic i a Estats Units, on es va relacionar amb l'industrial de l'automòbil Henry Ford i amb el president nord-americà Calvin Coolidge, i on exposà les seues pintures (també tocava el piano). En la postguerra i a Madrid estant, morí la seua filla Margot de leucèmia (1954). Esquarterà el cadàver i fou denunciada pel seu fill i reclosa a un psiquiàtric per necrofília. Es retirà al seu palau del carrer Major d'Albacete, on tenia una col·lecció d'animals. Per acabar-ho d'arrodonir, practicà l'espiritisme i algunes persones estigueren convençudes que, al seu palau i per a estudiar el bestiar terrícola, havien arribat dos individus del planeta UMMO. La creença en aquests extraterrestres i els esforços per establir contacte amb ells, es mantingueren durant les dècades dels 50-70 a Espanya, entre cercles d'ufòlegs, parapsicòlegs i altres pseudocientífics.

Imatge 20b. Biografia guardonada de Margarita Ruiz de Lihory escrita per Cándido Polo. Publicacions de la Universitat de València

Enfrontat amb el carrer Ruiz de Lihory, trobem els núms. 16■ i 18■

En el número 16 estigué la botiga especialitzada en material d'oficina, segells de cautxu i impressions en relleu de Luis Farinetti Biachi. Durant anys, a la façana hi hagué una làpida metàl·lica, en homenatge a l'empresari.

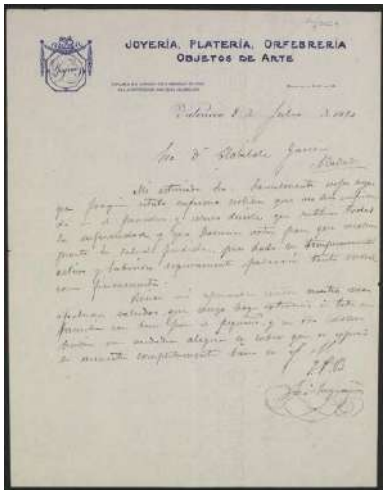
Imatge 20c. Làpida metàl·lica en homenatge a L. Farinetti, ja desapareguda (Fotografia: Tono Giménez)

Més recentment, hi trobem la joieria i orfebreria de Francisco Pajarón, l'hereu d'una família d'argenters que van fer la custòdia de la Seu de València, i que passa per ser la més gran del món (més de 2 metres d'alçada, 600 kg d'argent, 5 d'or fi i 75 gr. de platí, així com centenars de pedres precioses i milers de perles). S'hi pot veure en la processó del Corpus.

Imatge 20e. Custòdia de la Seu de València

En el núm. 18■ estigué una altra important joieria i argenteria. la de José Sugrañes. De Sugrañes hem conservat una carta a Clotilde Garcia del Castillo, la muller de Joaquín Sorolla, interessant-se per la seua salut, datada en 1920. Més endavant parlarem de la mort de Sorolla, en agost de 1923, i del seu fèretre pel carrer la Pau.

JOYERÍA, PLATERÍA, ORFEBRERÍA
OBJETOS DE ARTE

Imatge 20e. Carta de Sugrañes a la muller de Sorolla (Museu Sorolla)

Aquell any, en el mes de maig, es produí la multitudinària «coronació» de la Mare de Déu dels Desemparats, a la vora del riu. Sugrañes proporcionà precisament la corona, que rebé el rei i li donà a l'arquebisbe perquè la posara sobre el cap de la imatge.

Imatge 20f. Alfons XIII agafa la corona elaborada per Sugrañes (Biblioteca Valenciana)

21. Tractaments literaris

Precisament, per ser un carrer relativament modern, el carrer la Pau no ha sigut objecte de molts tractaments literaris. Hem comentat l'excepció que confirma la regla de Max Aub (§ 10) i encara s'hi parlarà de més (§ 32).

Farem esment de dos fragments de dos novel·les que tenen en comú estar escrites per dos hispanistes, al caliu de l'èxit de pasdoble «València», cap a la fi dels anys vint del segle passat. Llegim en *¡València! Amors d'Espanya* (1928), d'Adolphe Falgairolle:

> Tornem pel carrer de la Pau, el gran passeig de València. Una dona gran s'atura davant de nosaltres, esperant que el seu gos, al qual porta lligat amb una corretja, acabe de fer les seues necessitats. Antonio s'acosta a la cuidadora del quadrúpede. Despulla un full de paper del seu bloc de notes i li l'ofereix a la senyora:
>
> —Em permet, senyora, netejar-li el cul al senyor?
>
> En aquell moment, vaig entreveure els símptomes d'un atac de paràlisi general en el rostre de la persona del sexe femení. La pobra senyora no sabia què dir ni què fer. La indignació, condensada fins al punt d'esclatar, unflava les seues pupil·les. Una multitud ens envoltava.
>
> —Per la Mare de Déu dels Desemparats, ja està bé, pocavergonyes —va dir Antonio amb un gest amenaçador cap al grup, que, atònit pel gir inesperat, es va dispersar.
>
> Després, amb una cortesia exquisida, oferint un braç a la senyora i amb l'altre carregat amb el gosset tremolós, va dir:
>
> —Em permet, senyora, acompanyar-la en cotxe? Va detindre amb un discret esclafit de llavis un conductor de limusina de lloguer —sense taxímetre—, li va fer obrir la porta, hi va instal·lar la senyora i va desaparéixer amb ella.

En *València entre dos somnis* (1931) de Georges Pillement llegim:

> A vegades necessitem la il·lusió d'una vida mundana, i la trobem al carrer de la Pau, com la troben a París els empleats als bulevards. Es pot passejar tot el dia pel carrer de la Pau, amb una flor al trau, sense paréixer extravagant. Tots els joves se citen allí. Van en grups de dos o tres. Quan arriben a la Glorieta, fan mitja volta; quan arriben a la plaça de la Reina, tornen a fer mitja volta, i així durant hores. Altres joves estan asseguts a les files de cadira de boga davant dels cafès. Uns i altres llancen piropos a totes les xicones que passen. Estan els accepten somrient, donant les gràcies, i eixos piropos formen com garlandes que es desenrotllen pel carrer, com llargues cintes blaves i roses que floten al voltant dels nostres caps.

Una altra excepció literària la tenim, tot just en creuar el carrer Ruiz de Lihory, de la banda esquerra hi ha el núm. 9■, esmentat en *Els morts de la nostra vida* (Alzira: Bromera, 2022), un recull de 23 comptes de l'escriptor de la Vall d'Albaida Joan Olivares (Otos, 1956):

> Ella no havia eixit de casa en la vida, i s'admirava de cada cosa que véiem: l'estació, les torres de Serrans, el Miquelet, el carrer la Pau. Mira, veus...? carrer la Pau, número nou.
>
> Toquem al timbre, i ens obri la criada. Que no estaven els senyors, diu, però nosaltres no veníem a vore'ls a ells sinó a tu...

Imatge 21. Portada de *Els morts de la nostra vida* de Joan Olivares

En el baix d'aquest núm. 9■, durant molts anys, estigué la Impremta-Papereria Roca Rodilla, que també servia material artístic. La història d'aquest establiment començà anys abans, en l'establiment del gravador Faustino Nicolás Puchol (el qual també va fer exposicions de pintures, escultura, etc.) a l'antic carrer Saragossa, núm. 22. El 1881 la botiga fou remodelada i s'hi afegiren quatre al·legories pintades per Joaquín Sorolla, Vicente Nicolau Cotanda, José Nicolau Huguet i Juan Peiró Urrea. En 1925, el successor del gendre de Nicolás, Rafael Roca Rodilla, que era oficial del negoci, traslladà l'establiment (i les al·legories) al carrer la Pau. Un altre oficial, Luis Viguer, obrí una altra botiga al carrer Corretgeria.[9] Les al·legories esmentades es poden contemplar al Centre Hortensia Herrero.

[9] Agraïm a Emilia Bolinches que ens haja aportat les recerques de Carmen Pinedo i Elvira Más i la seua experiència personal de compradora en l'establiment.

22. Pasionaria

L'edifici del núm. 11■ és obra d'Antonio Martorell Trilles (1845-1930), un mestre d'obra que edificà més de cinquanta projectes en la ciutat. Participà en la Plaça de Bous, en els edificis dels núms. 3■, 24■ i 40■ del mateix carrer la Pau i, com a coincidència, també en el mausoleu de José Peris y Valero (1877), al qual també li fou dedicat el carrer en dos períodes (§7), L'edifici és d'estil eclèctic i destaquen els forjats i els miradors.

En aquest edifici visqué durant la Guerra Dolores Ibárruri (1895-1989), coneguda com *La Pasionaria*, una icona del comunisme i una figura destacada en la II República, la Guerra i la Transició a la democràcia. Fou la secretària general (1942-1960) del Partit Comunista d'Espanya (PCE), partit que posteriorment formà part d'Esquerra Unida, i la seua presidenta honorària a perpetuïtat. Durant la II República va presidir algunes organitzacions vinculades al PCE, com ara el Socors Roig Internacional i l'Assemblea de Dones Antifeixistes, organitzacions que també tingueren la seua seu precisament al carrer la Pau. Se li atribueixen algunes frases cèlebres, com ara: «El poble espanyol prefereix morir dret a viure de genolls» o la consigna «No passaran!», relativa a la defensa de Madrid del setge de les tropes feixistes.

Imatge 22a. La Pasionaria en un míting multitudinari en l'antic estadi de Mestalla (Biblioteca Valenciana)

Durant la Guerra, el secretari d'organització del PCE fou el també valencià Pedro Fernández Checa (1910-1942), que va contraure matrimoni amb Angelines Soler Miguel, que era germana de Pilar Soler Miguel. Les dues germanes eren filles naturals de Félix Azzati Descalci, director d'*El Pueblo* i polític republicà, que mantingué una relació amb Ángeles Soler Miguel, una de les guanyadores del concurs de bellesa de l'Exposició Regional de 1909. Les dues germanes però, sobretot, Pilar es destacà en l'esmentada Assemblea de Dones Antifeixistes i posteriorment en la lluita contra la dictadura de Franco. Té un carrer dedicat a València, així com el seu pare, el periodista Azzati, el que és una circumstància única.

O per coincidència o perquè realment l'aviació dels insurrectes a la República volia acabar amb La Pasionaria, hi hagueren bombardejos al carrer la Pau i en alguns, com el del 26 de gener de 1938, les bombes arribaren al núm. 9■ del carrer, al costat de l'habitatge de Dolores Ibárruri.

Imatges 22b i 22c. Efecte de les bombes feixistes sobre la portalada del núm. 9 (Biblioteca Nacional)

23. Armes i esports

En 1905 s'inaugurà en el núm. 13■ del carrer la Pau (encara que també ocupà el número 11■ i s'obrí al carrer adjacent Muñoz Degrain, que aleshores encara s'anomenava de la Creu Nova) l'Armería Schilling, que ja tenia dues cèntriques botigues a Madrid i Barcelona. La persona encarregada d'obrir el local valencià fou el senyor Altarriba. S'hi venien les escopetes *Jabalí* produïdes per la fàbrica de Schilling, i una sèrie de productes que la premsa de l'època va descriure així:

> De accesorios de caza y de pesca hay una verdadera exposición, como asimismo pesas y poleas para ejercicios gimnásticos sistema Sandows, artículos para automóviles y bicicletas, patines, cuchillería, armas y demás utensilios de esgrima, y otra infinidad de objetos y chucherías aplicables a toda clase de sports. (Las provincias, 29/9/1905 p. 2).

Amb el temps, l'armeria donà pas a la botiga de material esportiu que prengué el nom de l'encarregat, Altarriba, i que a hores d'ara gestionen els seus descendents al carrer del Mar.

Imatge 23a. Anunci de l'Armeria Schilling (1907)

En realitat, aquesta botiga podia haver-se anomenat «Armería Luis Vives», per un atzar del destí. Eduardo Schilling, d'origen alemany, s'establí a Eibar, on el 1893 enregistrà la marca d'escopetes *Jabalí*. Posteriorment es traslladà a Barcelona, on s'associà amb un comerciant d'armes anomenat Luis Vives, propietari de «Luis Vives y Cia.». Va contraure matrimoni amb la seua filla, Ramona Vives i, fins i tot, adoptà el cognom de la dona com a segon cognom (els alemanys només en tenen un). En 1903, l'empresa Luis Vives y Cia., canvià el nom per Eduardo Schilling Sociedad en Comandita. Per això, la botiga oberta a València s'anomenà Armería Eduardo Schilling S. C., i no Armería Luis Vives, per referència a l'armer català i no, clar, a l'humanista valencià.

Per cert que Eduardo Schilling fou un dels promotors del F. C. Barcelona i jugà al primer partit que disputà el club *culé*, l'any 1899, i quan l'armer tenia 47 anys!

En el cantó enfrontat estava la Sastreria The Smart. Com si pot veure, el carrer la Pau es configurà poc a poc com un carrer comercial.

Imatge 23b. Anunci de la Sastreria The Smart (1906)

24. Regeneradors capil·lars

Al núm. 24■ del carrer hi hagué durant una època la Perfumería Selecta Lillo, propietat d'Heliodoro Lillo Aba (que de vegades també se cita com «Abad»), la vida del qual mereixeria una biografia. Va nàixer a Cofrents, en juliol de 1872. La família del pare procedia de Carcelén (Albacete) i la de la mare de Casas del Río (Requena). En 1902 li fou atorgada la patent d'un regenerador capil·lar, anomenat per ell: «Céfiro de Oriente Lillo»: «infalible contra la calvicie». L'any següent ja tenia una botiga al carrer Cavallers, número 20, de València. Aquell mateix any de 1903, Heliodoro Lillo, que havia contret matrimoni amb una dona d'ascendència estrangera i cognom Lutteroth, tingué un fill, del qual parlarem més endavant.

El negoci hagué de donar diners, perquè el senyor Lillo també obrí sucursals a Madrid (al carrer Montera 21) i a Barcelona (rambla de Canaletas 13). En la primera dècada del segle, també obrí una Perfumería Selecta al passatge Ripalda.

Tant el Céfiro de Oriente-Lillo com un altre invent, el Depilatorio de los Ángeles, que prometia la destrucció radical del pel, sense irritar la pell, s'anunciaven als diaris amb el recurs publicitari de contraposar la situació d'abans i la de després d'usar el producte... amb dos dibuixos!

Imatges 24a i b. Publicitat del regenerador capil·lar i del depilatori, amb el recurs abans/després

Uns anys després obrí una Perfumería Selecta al passatge Ripalda, que després passà al carrer la Pau, encara que tenia entrada també pel carrer Creu Nova. L'establiment es presentava com a institut de bellesa i perfumeria selecta. En l'establiment que obrí al carrer la Pau també va vendre productes meravellosos, com l'«*Automassage liquide* Peele», descobriment del profesor Dr. Lehman, que era «*el único que, sin pintar, da al cutis blancura natural; no hay otro que quite por completo erupciones, manchas y arrugas; sólo éste ha conseguido hermosear y rejuvenecer de manera natural*».

Cap a la fi dels anys 20, els negocis de l'inventor Lillo hagueren d'entrar en decadència. Cap al 1925 fou imputat per, presumptament, obrir una agència de col·locació a les Rambles de Barcelona, i poc després l'esposa anunciava una agència de matrimonis. Deu anys després i potser castigat per la crisi econòmica, hagué de fer front a una sentència en contra per un assumpte de diners. Amb tot, el fill, Heliodoro Lillo Lutteroth, metge de professió, encetà una important carrera literària i artística. El 1955 començà la col·laboració amb l'editorial Bruguera. Adaptà les grans novel·les de Jules Verne al format de la col·lecció Historias, una de les més populars dels anys 50-80, amb més de 200 títols publicats. Cada llibre de la col·lecció tenia 64 pàgines de còmic, intercalades en tres vegades més pàgines de text. El mateix fill de l'inventor i perfumer no només va fer adaptacions, sinó també textos originals, obres literàries que també signa amb els pseudònims d'Óscar Bentley o Óscar Montenegro, incloent-hi algun poemari (com ara *Aires de Galicia*), que reberen crítiques adverses. A partir de 1960, el fill del perfumer del carrer la Pau dirigí també les sèries de còmics El Campeón, Bravo (que va introduir el personatge d'un metge: el Doctor Cataplasma: s'inspirarien en ell mateix?) i, la més coneguda, El Capitán Trueno extra, una sèrie que ampliava l'èxit del còmic i arribà quasi als 450 títols, protagonitzada per l'heroi Capitán Trueno, el forçut Goliath, el personatge jove de Crispín i la dama rossa Sigrid, reina de l'illa de Thule.

Imatges 24c. Portada del número 26 d'El Capitán Trueno extra, dirigit per Heliodoro Lillo, publicat l'11/07/1960

25. Més pintors

Si seguim el passeig, trobarem, com ja s'ha esmentat, la cruïlla del carrer la Pau amb el carrer tradicionalment anomenat Creu Nova, encara que la part nord s'anomenà també carrer Sant Carles i es va retolar posteriorment en homenatge al pintor valencià Antonio Muñoz Degrain (1840-1924), autor, entre altres, del conegut i emotiu quadre *Amor de mare*.

Imatge 25a. Rètol del carrer Muñoz Degrain (Fotografia: Tono Giménez)

Imatge 25b. A. Muñoz Degrain: *Amor de mare* (Museu Belles Arts)

Com es pot veure, el carrer la Pau està relacionat amb moltes persones dedicades a la pintura:, Joan Castejón, Monjalés, Muñoz Degrain, Faustino Nicolás, José Nicolau, Vicente Nicolau, Juan Peiró, Margarita Ruiz de Lihory, Joaquín Sorolla... Però aquest carrer, com s'explicarà, també està relacionat amb Sorolla, Josep Renau, Manuela Ballester i altres artistes (§ 33).

Per cert, Antonio Muñoz Degrain té un altre vincle amb la via, perquè fou fill d'un rellotger i l'establiment acabà instal·lant-se al carrer la Pau núm. 7■, gestionat per José Muñoz, que, suposem, germà del pintor.

Imatge 25c. Publicitat de la rellotgeria de José Muñoz Degrain

Al cantó del carrer Muñoz Degrain amb el número 15 del carrer la Pau es conserva el rètol ceràmic de l'antic establiment de la Unión Musical Española, abans Casa Dotesio. Més endavant (§ 32) es narra una història que té a veure amb aquesta entitat. Abans de contar-la, però, cal deixar constància que, en aquest edifici del núm. 15■, també hi estigué durant un temps l'Hotel París, un altre dels que trobarem en la història d'aquest carrer. També hi hagué un establiment homònim (de vegades citat com a gran hotel i de vegades com a pensió) en l'actual carrer Salvà 10. Per cert que *Hotel París* és el nom d'un llarg poema de Vicent Andrés Estellés, redactat cap al 1956, que es pot entendre com una continuació de *Coral romput*, la darrera part del tríptic *La clau que obri tots els panys*. En *Hotel París* un jo líric conversa amb una interlocutora en l'habitació d'un hotel, que podem suposar una amant anomenada Françoise, encara que en els primers manuscrits era esmentada com Brigitte, tal vegada una referència a la Bardot, que en aquell any estava casada amb el director de cinema Roger Vadim, rodà el seu primer musical i es presentà en la pantalla tenyida de rossa.

26. Procés inquisitorial

El nom de «Creu Nova» té a veure amb un procés de la Inquisició a principis del segle XVI. El divendres 20 de març de 1500, el fiscal del Sant Ofici, el seu notari, Joan Pérez, el frare Martín Ximenes i dues persones més també al servei de la Inquisició caminaren (des de l'actual carrer Navellos) fins al carrer del Forn de l'Argenter (denominació antiga del carrer Creu Nova) i es plantaren davant la casa de Castellana Guioret, la vídua de Salvador Vives, un mercader que havia tingut socis a les repúbliques italianes i comerciava draps, melasses, sals tàrtriques i altres mercaderies. Forçaren la porta i entraren. Davant d'ells aparegué una cambra gran, amb un canelobre de llanda amb huit llums d'oli. Al mig n'hi havia una taula, ornada amb unes riques estovalles i amb sis espelmes enceses. Per al fiscal del Sant Ofici i els seus acompanyants l'escena tenia un significat clar: estava preparant-se una cerimònia jueva en la vespra del sàbat i el fill de Castellana, Miquel Vives, havia de ser un rabí clandestí.

Immediatament aquells que vivien a la casa, Castellana, Miquel i la seua dona, que també s'anomenava Castellana i que estava embarassada en el moment de la detenció, foren conduïts a les presons del Sant Ofici. La família tenia dos serfs, una mossa anomenada Angeleta i un moro, dit Pere, que també es traslladaren a les presons inquisitorials per servir els seus senyors. Temps després Castellana donà a llum. La seua filleta, a la qual posaren de nom Angeleta, fou alletada per una dona anomenada Joana Sanxis. S'encetà així un dels processos més terribles del Sant Ofici a València, del qual tenim notícia per les actes inquisitorials, que foren transcrites parcialment per Miguel de la Pinta i José María Palacio, i també pels protocols notarials investigats per Angelina Garcia.

En els processos inquisitorials que se seguiren podem llegir testimonis com aquest, d'un apotecari anomenat Joan Liminyana:

> […] estant hun vespre en la casa del dit Miquel Vives, vingué una dona e demanà que li donad lo tirant, y el confesant dix qyues aquesta dona, y el Vives le dix qui era una parenta sua que havya de nom Violant Dolzeta, y que dix al dit Vives: doname el tirant que estich de pressa, lo dit Vives li donà lo dit libre de les Profecies.[10]

Si el testimoni fora cert, ens podem fer una idea de conversos que mantenen la lectura dels llibres de la *Tanakh* i que es passen el *Neviïm* (els llibres profètics), fent creure que és el *Tirant lo Blanc*.

Els testimonis arreplegats per la Inquisició presenten Miquel, el suposat rabí clandestí, com un home malenconiós, que passava molt de temps «espasmat», aïllat al terrat de casa seua. També van dir d'ell que es presentava com un home versat en ciències ocultes, que afirmava entendre el llenguatge dels ocells, llegir les estrelles o dominar el càlcul, amb la qual cosa podia determinar, per exemple, quants maons havien estat necessaris per construir el Micalet. Cal parar esment que accions com ara desxifrar el llenguatge de les aus eren considerades signes de beatitud en casos com el de Sant Francesc (recordeu els

10 AHN, Inquisició, lligall 544, fol. XVII v, manllevat d'Angelina García: *Els Vives. Una família de jueus valencians*. València: Tres i Quatre, 1987, p. 240.

actes del franciscà Pere Nicolau Factor §12), però simbolitzaven pràctiques herètiques quan es tractava de suposats jueus. Segons les actes de la Inquisició, també anava dient que hi havia un tresor de monedes d'or amagat en un pou obert al corral de la casa del seu oncle Lluís Vives (l'avi de l'eminent humanista valencià homònim, ja esmentat §§13-16), que estava custodiat permanentment per un moro barbat, lligat amb una cadena. Era Miquel un rabí clandestí o un pobre trastornat?

També els testimonis presenten la mare com una dona desficaciada. Segons les actes de la Inquisició, un veí, Alfons Blanes, digué d'ella que «unes voltes anava vestida amb faldes i unes altres no, i que cridava amb les veïnes»; un altre testimoni, el del teixidor Galceran Ginestar, la presentà com una dona «sense seny i dement». També hi hagué qui declarà que mare i fill havien discutit al carrer. Així mateix es pensava que el fill havia malbaratat el capital acumulat pel pare, el comerciant esmentat Salvador Vives.

Imatge 26. Procés inquisitorial en un aiguafort de Goya (El Prado)

27. La foguera i les forques

El Sant Ofici convertí la detenció d'aquella família, potser més destrellatada que herètica, en un gran procés a un bon nombre de conversos, les propietats dels quals foren requisades per les autoritats de la Inquisició i, en bona part, repartides entre ells mateixos. Després d'un any de procés, el Sant Ofici condemnà vint-i-huit persones com a heretges i els lliurà a les autoritats civils perquè les executaren, cremant-los a la foguera. Potser les execucions s'ajornaren fins després de la visita de la reina Joana de Nàpols, que estigué a València per les festes del Corpus Christi de 1501. Finalment, quinze persones foren executades el 9 de juliol i tretze més el 10 de setembre. En els dos casos es feren crides per la ciutat, anunciant els esdeveniments, es plantaren cadafals a la plaça de la Seu, que s'encarregaren a un mestre fuster anomenat Antoni Camorera, i es penjaren paraments negres de dol. Es posaren ciris i candeles, i es preparà la llenya per a les fogueres. També s'encarregaren a Juan Bonora, pintor, 28 samarretes i caperutxes o coroces, ornades amb flames, que havien de lluir de manera infamant els condemnats. Vint i tres frares acompanyaren els condemnats, intentant confortar-los davant la mort imminent, i un altre dominicà, Ausiàs Carbonell, cobrà per encarregar-se dels sermons.

Després de les execucions, enderrocaren la casa de Castellana Guioret i Miquel Vives i encarregaren a Pere Comte, el mestre de la pedra que havia edificat la Llotja, que erigira una creu. Així es formà la placeta de la Creu Nova on estava la casa i, amb el temps, el carrer també fou anomenat així, una denominació que encara perviu. La ciutat pagà 65 lliures per la construcció de la creu, que tenia filigranes, 8 lliures pel capitell i 44 més pels treballs de consolidació fets als murs de les cases veïnes. La creu tenia una coberta de fusta. Cinc anys després de les execucions, les autoritats encarregaren al fuster Camorera «*arreglar la obra de la Cruz, puesta y edificada donde se halló la Sinagoga, porque con las muchas aguas y vientos, en la cubierta de la dicha Cruz, cayó un rayo*». Amb el temps s'hi erigí una petita ermita que, en algun temps, serví d'escola. A més, també es declarà el 14 de setembre com a festa anual d'exaltació de la Creu, el que es mantingué fins a meitat del segle XVIII.

En definitiva, el nom del carrer, Creu Nova, fa referència a un procés inquisitorial on foren executades quasi 30 persones. Seria bo que s'esmenara la denominació. De tota manera, cal recordar que València té dedicada una altra avinguda a la pena de mort, més concretament a les Tres Forques que servien per a les execucions en el cadafal de la plaça del Mercat. També s'hauria d'esmenar aquesta altra denominació.

Imatge 27a. Carrer de la Creu Nova des del carrer la Pau (Fotografia: Tono Giménez)

Per cert, no deixe de contemplar les escultures infantils a la part superior de l'edifici amb el núm. 24■. Les veu?

28. Un carrer fòssil

A l'altra banda del carrer, la del nord, es pot observar un autèntic carrer «fòssil». Cal recordar que estem dins del perímetre de l'antic call o jueria, el límit meridional del qual estava en la plaça de Margarida Valldaura (§ 14) i el carrer Vidal (§17). En l'antic call, els carrers eren estrets. Posteriorment es va fer més gran la seua amplària, amb una planificació que feia recular les noves construccions. Però, en el cas del carrer Medines, podem observar un fragment que ha conservat l'estretor tradicional i general, tal i com palesa el plànol de Tosca, sobretot en la part posterior al carrer Pollastre.

Imatge 28a. Carrer de Medines, de Sant Carles (ara, Muñoz Degrain) i del Mar al plànol de Tosca. S'hi pot veure com l'amplària dels carrers en general coincideix amb el de l'actual fragment estret del carrer Medines

Imatges 28b i c. Carrer de Medines (Fotografies: Tono Giménez)

Des del carrer del Mar, el carrer donava pas a l'antiga plaça dels Cabrerots, on estava el mercat jueu. La paraula cabrerot podria ser una deformació del mot hebreu קברים (*kabrim*), que vol dir «sepulcres».

29. El primer ascensor

L'edifici núm. 17■ del carrer és la coneguda com a Casa de Ferro, obra de José Juan Camaña Laymón, ja esmentat (§ 9). Aquest edifici incorporà dues novetats: l'ús d'acer laminat en l'estructura, que en alguns punts no té revestiment (per la qual cosa pot veure's el «ferro») i la instal·lació del primer ascensor elèctric que hi hagué a la ciutat.

Imatge 29a. Primer ascensor de la ciutat (cf. Galera Cervera 2013).

Imatge 29b. Detall de ferro al descobert en la façana de l'edifici (Tono Giménez)

En la planta baixa d'aquest edifici s'instal·là la sucursal de Royal Trust Mecanográfico, una societat de Royal Typewriter Co. Inc., que tenia la seu a Nova York. Hi havia venda de màquines d'escriure i també taller de reparacions i acadèmia de mecanografia, on assistiren moltes dones valencianes.

Imatges del Royal Trust Mecanográfico del carre la Pau 17. Façana (29c), aula (29d), taller (29e) i grup de mecanògrafes valencianes (29f).

A principis del segle XX, les màquines d'escriure eren una mercaderia estrangera, com acrediten les seues marques: les Adler (que vol dir en alemany: àguila noble) es venien en una botiga del carrer de Carnissers, on també es podia adquirir una versió reduïda de viatge, una màquina portàtil, batejada amb un diminutiu ben impropi com l'Adlerita; les Blickenderfer es podien comprar al carrer Salvà; les Hammond, «la que posee más perfeccionamientos de cuantas existen», al de Jordi Joan, les Oliver al carrer Barques, les Smith Fremier es venien al carrer En Sala; les Victor al carrer Colom i les Underwood i les Yost al carrer de la Pau. També hi hagué una iniciativa valenciana per produir-ne. El 1913, el jove Abelardo Toledo Carchano va patentar una màquina d'escriure,

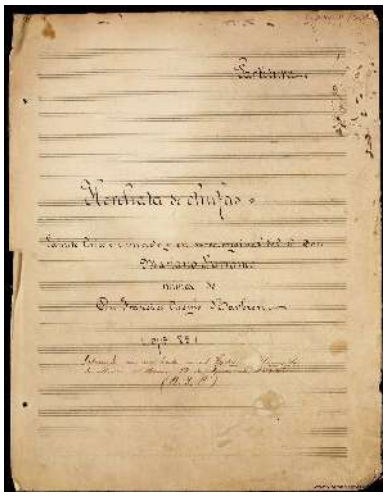
perfeccionada dos anys després amb la «máquina de escritura plenamente visible sistema Toledo». La companyia Ferrer y Toledo començà a produir a València la màquina Victoria, en realitat una barreja de la Torpedo alemanya i la Underwood d'Estats Units. Però el negoci entrà en decadència quan la societat Hispano-Olivetti obrí una fàbrica a Barcelona l'any 1920. La Hispano-Olivetti colonitzà el mercat espanyol, sobretot a partir de l'ordre del dictador Primo de Rivera perquè tots els negociats estatals disposaren almenys d'una màquina d'escriure.

30. El camp i la música

En el núm. 30■ del carrer la Pau es troben ara els finestrals de l'antiga Societat Valenciana d'Agricultura. L'edifici fou en encàrrec del compositor d'Alcoi José María Espí Ulrich (1849-1905), conegut com «el Schubert espanyol». Una composició seua, *Walí, Walí*, s'interpreta cada any en la festa de Moros i Cristians del seu poble. També fou autor d'una òpera, *El recluta*, a partir d'un poema de Teodor Llorente.

S'encarregà de la construcció el mestre d'obres Lucas Juan García Cardona, però morí en 1899 i el projecte fou assumit per altres arquitectes. García Cardona també treballà en els edificis dels magatzems Isla de Cuba i en els núms 10■ i 28■ del mateix carrer la Pau.

La institució Societat Valenciana d'Agricultura té una història ben interessant. El 1858 es fundà la Societat Valenciana d'Agricultura, que va promoure diverses iniciatives (com una revista o un congrés, 1871). Tingué diverses seus, fins que el 1902 s'instal·là en el carrer la Pau, núm. 30■ (ara té l'entrada per Comèdies 12). El president de la institució aleshores era Antonio Torres Orduña, terratinent i polític conservador, un autèntic cacic de la Marina Baixa. En 1906 o 1907, el president de la institució, Mariano Barranco Caro, ordenà la substitució de la il·luminació de gas per la llum elèctrica. No tenim notícia que Barranco fora agricultor, però hem conservat 29 obres dramàtiques seues i algunes lletres, a les quals posaren música compositors prestigiosos, com ara Francisco Barbieri en *Horchata de chufas* o Federico Chueca en *Las ferias*.

Imatge 30. Partitura manuscrita de *Horchata de Chufas* de Barbieri i Barronca. Hi ha una afegit manuscrit: «*Estrenado con mal éxito en el Teatro Maravillas de Madrid el Viernes 17 de Agosto de 1888. (R.I.P.)*»

El 1920, la Societat va adquirir els locals que ocupava i el 1942 la totalitat de l'edifici. Establí diverses seccions (incloent-hi l'hípica). A partir de l'any 1998 i per concessió del rei Joan Carles I, passà a anomenar-se Real Sociedad Valenciana de Agricultura y Deportes.

Durant la Guerra, s'hi instal·là el Frente de la Juventud de España (no confondre amb el Frente de Juventudes de la dictadura). J. A. Climent Beltrán, un advocat valencià, recorda l'edifici en el seu llibre *Crónicas de Valencia. Escritos desde el exilio*

> En Valencia se instaló el Comité Nacional de la Juventud Republicana en un elegante edificio, donde hacían también exposiciones de arte. A mí me designaron representante en el Frente de la Juventud de España, en el que era presidente el teniente de artillería Prudencio Sayagués, quien había participado en la toma del Cuartel de la Montaña, lo que ocasionó el fracaso de la sublevación militar en Madrid. Las oficinas del Frente de la Juventud estaban en la calle de la Paz nº 30, un edificio antiguo que traqueteaba con los bombardeos de los aviones franquistas, que se lanzaban sobre la glorieta del Parterre situada al final de esta calle, donde se hallaba el Ministerio de Marina. En uno de esos bombardeos se rompieron los cristales de las ventanas por la onda explosiva. (cit. Azkárraga i Aragó).

31. Un mirador que cal mirar

Com es conegut, la catedral de París, anomenada Notre-Dame, patí un incendi el 2019 i fou reoberta el 2024. En realitat, la seua forma deriva de la restauració que realitzaren Jean-Baptiste-Antoine Lassus (1807-1857) i, sobretot, en morir aquest, Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879), una figura icònica de la restauració del XIX i de la recuperació d'una estètica de l'Edat Mitjana, molt influent en del romanticisme de l'historiador i escriptor Prosper Mérimée, amb el qual es va relacionar. Més endavant parlarem del mite de la cigarrera Carmen. Ara se centrarem en Viollet-le-Duc, responsable també de la restauració, per exemple, de la *cité* de Carcassona i de les catedrals d'Amiens, Clarmont d'Alvèrnia o Lleó. L'arquitecte Joaquín María Arnau Miramón (1849-1906) fou influït pel racionalisme neogòtic de Viollet-le-Duc quan realitzà estudis a Madrid i que després palesà en el desaparegut palau per a la comtessa de Ripalda a l'Albereda o en el palau de Fuentehermosa, al carrer Cavallers, també amb un mirador poligonal. En el cas de la Casa Sancho del carrer la Pau núm. 19■[11], el mirador recorre tots els pisos des del principal, on sembla sostingut per columnes sobre mènsules, i amb un remat de teula vidrada.

[11] Potser seria més exacte parlar d'Edifici Sancho, per no induir confusió amb la Casa Sancho, popularment anomenada del Punt de Ganxo, al costat de l'Almoina.

Imatge 31a, b i c. El mirador (Tono Giménez).

També cal destacar la ferreria de balcons i persianes i la frisa baix de la cornisa, que es considera una manifestació modernista primerenca, i el balcó principal sobre mènsules metàl·liques de cap de lleó (una rememoració de les gàrgoles de Notre Dame?).

Imatge 31d. Postal antiga amb el desaparegut Palau («Castell») de Ripalda, obra de Joaquín María Arnau Miramón (Biblioteca Valenciana)

32. Ideal Room

En els baixos de la Casa Sancho funcionà el Café Ideal Room, propietat de Salvador Arró Casanovas, sens dubte un dels llocs més icònics del carrer la Pau. El local s'inaugurà el dissabte 21 de novembre de 1908, en un lloc que abans estava ocupat pels un café de la casa Tupinamba, una empresa fundada a Barcelona en 1897. Salvador Arró va nàixer a Puigcerdà (la Cerdanya) cap al 1880. Va contraure matrimoni amb María Arró Bassols. Es traslladà a València, on arribà a cap de cuina de *La Pelota*, una pastisseria, confiteria i restaurant que hi havia a la plaça anomenada popularment de la Pilota. Es tracta de la plaça dels Penya-roja, una família noble, protectora de l'església de Sant Martí, on es jugava trinquet, per la qual cosa s'anomenà popularment de la Pilota (així apareix al plànol de Tosca) i que posteriorment es retolà en honor a Marià Benlliure (1862-1947).

Amb els diners que arreplegà i quan encara no tenia 30 anys, Salvador Arró es llançà a obrir l'Ideal Room. La premsa saludà la inauguració: «El servicio esmeradísimo, los artículos de primera, los condimentos inmejorables y la amabilidad del dueño y de los camareros, motivos más que sobrados son para que el *Ideal Room* logre el favor del público de buen gusto.» (*La Correspondencia de Valencia*, 23/11/1908, p. 1).

El 1916 s'autoritzà que s'instal·laren dos paravents, per a afavorir el servei al carrer. Aquell mateix any, el pintor i compositor Juan Martínez Abades (1862-1920) publicà un tango argentí amb el nom d'Ideal Room. S'inspirà el compositor asturià en el nom del café valencià? És possible, perquè hi ha un vincle entre Martínez Abades i València: la cantant i artista Rosita Rodrigo.

El 1916, quan la valenciana, que també havia sigut una de les guanyadores del concurs de bellesa de l'Exposició Regional de 1909 (n'hi hagueren 6, cf. §22), triomfava en els millors escenaris de Madrid i Barcelona, posà per a l'artista asturià (una fotografia del retrat en *El Día*, 13/07/1917, p. 1) i la cantant gravà dues composicions de música popular de l'asturià: *No llores* i *Cual los mazos del batán*[12]. Per tant, no és estrany que Rosita, que visitava regularment València, suggerira el nom del tango argentí a Martínez Abades.

Tant el tango *Ideal Room*, com les dues composicions populars, foren publicades per la Unió Musical Española, antiga Casa Dotesio, que tenia una sucursal al carrer la Pau núm. 15■ (en l'època: Perís y Valero 15), on encara perviu el rètol de ceràmica, com hem vist (§ 25).

[12] Aquest curiós títol és el principi d'una dita: *Cual los mazos del batán, unos vienen y otros van*. El *batán* era una estructura de fusta, a tall de molí o sénia, que, pel corrent d'un riu, movia una roda i unes masses que, alternativament, colpejaven un teixit, que estava a remull, la qual cosa permetia netejar-lo o ablanir-lo. També servia per al cuiro o la llana. Es conserva el Batán del Valldecrist a Altura.

Imatges 32a i b. Tango *Ideal Room* i detall amb la referència al carrer la Pau (aleshores Peris y Valero) (Biblioteca Nacional)

Curiosament, Rosita actuà moltíssim a Argentina, on fundà la primera companyia de revista, cantà òpera, s'exilià quan començà la Guerra i protagonitzà programes radiofònics. Fou ella precisament qui, quan vivia al principal del carrer Ayacucho 2070 del barri de La Recoleta de Buenos Aires, introduí una jove arribada de províncies que s'allotjava a los golfes de l'edifici en el món de la ràdio i posteriorment, amb ocasió d'un festival en solidaritat amb les víctimes d'un terratrèmol, li la presentà al general Juan Domingo Perón. La jove s'anomenava Eva María Ibarguren, encara que fou mundialment coneguda com *Evita*.

Hem conservat una fotografia del multitudinari soterrament de Joaquín Sorolla (agost de 1923), tot just quan el fèretre passava per la cruïlla del carrer Comèdies, amb els veles de l'Ideal Room al fons.

Imatge 32c. Soterrament de Joaquín Sorolla (Ángel Martínez).

Salvador Arró morí en març de 1931, de bronconeumonia. Per això, l'establiment passà a ser dirigit per la seua viuda, María Arró. En aquella època, per l'Ideal Room passaren artistes i literats molt cèlebres.

Imatge 32d. Publicitat de l'Ideal Room de 1933, quan ja estava dirigit per María Arró (Biblioteca Valenciana).

33. La intel·lectualitat

En 1936, l'Ideal Room, com moltíssimes altres negocis o empreses, fou col·lectivitzat. No deixà de ser un café de referència a la ciutat on, a més a més, es reunien molts intel·lectuals de València o que havien arribat a la ciutat evacuats d'altres parts d'Espanya o convocats per donar suport a la II República i en contra del feixisme.

VIERNES 6 NOVIEMBRE 1936

Café Ideal-Room

El Consejo Obrero de esta casa, dándose cuenta de la improcedencia de los precios que actualmente siguen en este establecimiento los rebaja hasta colocarlos al nivel de las demás casas de Valencia.

Lo hacemos público no dudando de la buena acogida que el público valenciano dispensará esta medida.

EL CONSEJO OBRERO.

Imatge 33a. Anunci de la col·lectivització de l'Ideal-Room en *El Pueblo* (6/11/1936, p. 3)

A les taules de l'Ideal Room van seure artistes, escriptors i intel·lectuals. Azkárraga i Aragó expliquen:

> En el cafe-restarurante Ideal-Room se daban cita gente de la cultura y el arte. De Max Aub obtenemos la siguiente descripción: «Los veladores de mármol lechoso, el piso de baldosines blancos y negros, los espejos que recubren las paredes, los ventiladores que cuelgan del techo» [*Campo abierto*, 1951]. Y el ya mencionado Esteban Salazar lo describe así: «Entrar por la tarde en el Ideal Room no era como entrar en la Granja, en el Lyon o en el Regina, cafés literarios y artísticos madrileños; era como entrar en esos tres cafés a la vez, pues en el Ideal Room se encontraban siempre elementos de las peñas de todos ellos».
>
> Allí se daban cita Renau, su novia Manuela Ballester, su hermano Tonico, los poetas Miguel Hernández, Alejandro Rives y Pascual Pla, Gori Muñoz, Sanchis Guarner, José Sabina, Francisco Carreño, Enrique Segarra, Ricard Roso, Angel Gaos, Juanito Renau, Antonio Deltoro, Emilio Nadal, Juan Miguel Romá... Corresponsales extranjeros y miembros de las legaciones diplomáticas...

Poc a afegir a la cita de Azkárraga i Aragó. Ángel Gaos fou germà de José i Lola Gaos, Tonico Ballester fou escultor i Juanito, el germà de Josep, també pintor i professor de dibuix (que tingué a l'autor d'aquest llibre com a deixeble a l'Institut Juan de Garay). La cita d'Esteban Salazar correspon a la seua novel·la pòstuma *En aquella Valencia*, on hi ha altres referències més a l'Ideal Room, com aquesta, on s'amplia la nòmina d'artistes i intel·lectuals:

> –Parece un café –observó Juan.
>
> Estábamos frente al Ideal Room.
>
> –Esto parece un café pero esto es el Ateneo de Madrid, La Granja, Pombo, la *Revista de Occidente*[13], el Centro de Estudios Históricos, todo en una pieza. ¡Ah! También es la Facultad de Medicina de Madrid.

[13] Revista filosòfica i editorial fundades per José Ortega y Gasset.

> Añadí este último título a la ya larga lista porque en este momento vi entraba en el café el doctor Manuel Márquez, decano de la Facultad de Medicina de Madrid, presidente de la Sociedad Mundial Oftalmológica.
>
> –Pues entremos –dijo uno de ellos.
>
> El café estaba esta tarde bastante pictórico, arquitectónico, literario y científico.
>
> La ciencia se hallaba allí representada por el mencionado oftalmólogo Márquez, quien ya había tomado asiento al lado de otra representación internacional científica, el histólogo Río Hortega. La pintura mantenía su coloreado gonfalón con los pintores Miguel Prieto, Ramón Gaya y Rodríguez Luna. La arquitectura, arte del Estado, como tantas veces se ha dicho, tenía a los arquitectos Sánchez Arcas y Luis Lacasa. La literatura contaba con el lírico matrimonio Juan José Domenchina y Ernestina de Champourcín, con el ensayista José Bergamín, en Valencia vestido de paisano y nada armífero, con el novelista Antonio Porras y con los jóvenes escritores Sánchez Barbudo y Rafael Dieste, este último en compañía de su bella señora.
>
> (Esteban Salazar: *En aquella Valencia*. Sevilla: Renacimiento, 2001, pp. 145-146).

Tres factors: l'evacuació de Madrid, l'Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura (AIDC) i la crida del Congrés d'Intel·lectuals Antifeixistes, ampliarien la nòmina d'artistes i intel·lectuals que convertiren València en un Olimp de la cultura. Molts d'ells s'allotjaren al carrer la Pau (com esmentarem); d'altres, com Antonio Machado a Villa Amparo de Rocafort. Hem d'afegir dos icones de la literatura universal: Ernst Hemingway i John Dos Passos, que també van seure a les taules de l'Ideal Room.

34. La desaparició del traductor

Una part de la història de José Robles Pazos i la seua «desaparició» a València, està amagada encara en algun arxiu militar de Moscou; l'altra és fàcil reconstruir-la (en tenim els testimonis d'alguns intel·lectuals presents, com ara, Francisco Ayala) i ha sigut objecte d'estudis (com ara: *Breaking Point* de Stephen Koch), documentals (*Robles, duelo al sol* de Sonia Tercero) o novel·les, com ara, *Enterrar a los muertos* d'Ignacio Martínez de Pisón o *Hemingway Cutthroat* de Michael Atkinson, en els que són John Dos Passos (1896-1970) i Ernst Hemingway (1899-1961) els que s'encarreguen, respectivament, de buscar Robles.

José Robles Pazos, nascut a Galícia en 1897, estudià a Madrid i esdevingué professor de literatura en 1918. Dos anys abans havia conegut el nord-americà John Dos Passos, que després de graduar-se visità Espanya, abans d'enrolar-se en la Gran Guerra. Els dos es van fer amics. En 1919, José Robles va contraure matrimoni amb Márgara Villegas i un any després guanyà una plaça com a professor de llengua castellana en la Universitat Johns Hopkins de Baltimore. L'arribada de Robles als EUA coincidí amb el principi de la carrera literària de Dos Passos. Després d'algunes novel·les sobre la seua experiència bèl·lica i relats sobre Espanya, com ara *Rosinante to the Road Again*[14] (1922), Dos Passos publicà una de les novel·les més importants del segle XX: *Manhattan Transfer* (1925). Márgara Villegas i José Robles van fer les traduccions d'aquestes obres al castellà. El professor també va remetre articles sobre literatura nord-americana a *La Gaceta Literaria* (òrgan de la Generació del 27).

Quan l'estiu del 1936, el colp d'Estat esdevingué Guerra Civil, José Robles i Márgara Villegas estaven de vacances a Espanya i el professor demanà permís a la Johns Hopkins per a romandre al país. Els dos es traslladaren a València i Robles, amb una gran facilitat per als idiomes, entrà al servei del general soviètic Vladimir Gorev, enviat per la Unió Soviètica com a assessor militar. José Robles Pazos treballà en l'ambaixada soviètica, ubicada en l'Hotel Metropol, fins que fou detingut i tancat en la presó habilitada per a estrangers a València. Sembla que Márgara pogué establir contacte amb ell dos o tres vegades abans que desapareguera. Va córrer la interpretació que els soviètics, per ordre del general Alexandre Orlov l'havien «fet desaparéixer» per considerar-lo un espia feixista.

Ernst Hemingway s'havia iniciat en la literatura amb la novel·la *The Sun Also Rises* (més coneguda com *Festa*) i amb *Adéu a les armes*, i s'havia traslladat a Espanya com a reporter de guerra. John Dos Passos arribà a Espanya en 1937, per elaborar amb Hemingway el documental *Terra espanyola*, que dirigí Joris Ivens i tingué com a narrador Orson Welles. Segons Arturo Cervellera, el guió del documental es finalitzà sobre les taules de l'Ideal Room.

Dos Passos quedà molt commogut per la «desaparició» de José Robles i el fet que Hemingway esbossara una justificació, va provocar un distanciament entre dos figures

[14] La relació de Dos Passos amb la cultura española i amb el personatge del Cid, ben relacionat amb València, potser també fou influïda pel fet que el seu nom real fou John Roderigo Dos Passos.

icòniques de la literatura nord-americana. Així que, a les taules de l'Ideal Room, els dos literats col·laboraren... i discutiren.

Imatge 34a. L'última fotografia on coincideixen John Dos Passos (esquerra) i Ernst Hemingway (dreta), sembla que feta a Madrid. El personatge d'esquena seria Joris Ivens, el director de *Terra d'Espanya*, i l'altre, Sidney Franklin, torero nascut a San Francisco[15]

Posteriorment, on estigué l'Ideal Room s'obrí la Casa de Catalunya (§37). També hi hagué la llibreria Època i una botiga de llenceria i cotilleria, l'últim establiment que conservà la decoració antiga, ja desapareguda.

Imatge 34b. L'antiga decoració dels finestrals de l'Ideal Room, quan era botiga de llenceria (Arxiu: Tono Giménez)

[15] En octubre de 1929, Franklin actuà per primera vegada en una plaça valenciana, concretament en una correguda de jònecs. Participà (i potser inspirà) la pel·lícula musical *The Kid from Spain* (projectada ací com *Torero a la fuerza*) de 1932, dirigida per Leo McCarey, que a continuació rodà la gran *Duck Soup* (projectada ací com a *Sopa de ganso*).

35. Un «Ocean» valencià

Al cantó dels carrers la Pau i Comèdies, es pot apreciar la llargària d'aquesta via, orientada quasi perfectament en la direcció nord-sud que ha rebut noms: Vall Cobert[16], de la Olivera o Comèdies. La placeta més al sud s'anomena en temps de Tosca de l'Estudi (per l'Estudi General, val a dir, la Universitat) i posteriorment de Barques, pel nom de la via més al sud[17]. També el primer tram es diu carrer Universitat. Segueix Comèdies (en algun temps, considerada fins i tot plaça), que desemboca en la plaça de Sant Vicent (Ferrer), en un tram que també s'anomena carrer Cullereta (en valencià). La plaça és coneguda també com de la Congregació, que deriva de l'església i que prengué també de l'antic mercat popular que s'hi feia, o, més popularment encara, dels Patos, per la fonteta. Doncs bé, aquesta llarga via correspon al fossar de l'antiga muralla àrab (el *vall*), que les autoritats de la ciutat van *cobrir* amb una construcció que permetia la circulació subterrània d'aigua: per això el *Vall Cobert*. Com que a la plaça de Sant Vicent s'obrí la primera delegació del Banc d'Espanya (abans d'instal·lar-se a principi del segle XX al carrer Barques), un grup d'agosarats lladres, que no tenien res a envejar als protagonistes de la sèrie de pel·lícules *Ocean's*, protagonitzaren un agosarat robatori. En farem un relat cronològic.

Imatge 35. Plànol antic on es pot veure la plaça de Barques, el carrer Comèdies, la plaça de la Congregació i la seu del banc d'Espanya.

[16] Al plànol de Tosca llegim *Cubert*. És normal, perquè a la nostra llengua se solen modificar fonèticament les vocals àtones. Per això, pronunciem /*a*spardenya/ o /Mic*a*let/. També, de «Bar*ce*lona» formem /Barç*a*lona/ i, abreviat, «Barç*a*».

[17] Encara que s'atribueix aquesta denominació a la construcció de barques (Orellana), s'hauria de contemplar la hipòtesi que tinguera a veure amb l'arrel àrab برك (*brk*). que vol dir lloc per jeure el bestiar i que fou un dels orígens de la nostra paraula *barraca*.

En l'any 1870, algú llogà l'habitatge de la porta 2a del número 11 de l'antiga plaça de Barques. Des d'una habitació menuda i fosca que hi havia a la dreta de l'entrada, començaren a excavar un túnel cap al vall cobert, que ventilaven amb una manxa de ferrer i un tub metàl·lic i dissimulaven amb una porta de fusta. A la casa no hi havia llit ni cadires. Els lladres portaven menjar. Cap al febrer de 1871, el porter del banc, se n'adonà d'uns sorolls al terra i li ho comentà al director de l'entitat. El porter s'anomenava Santiago Organista García, havia nascut a Herrandón de los Pinares (Àvila) i havia contret matrimoni amb Dolores Bernabeu Tarrasó, de Xàtiva. Havien tingut sis fills, encara que una xiqueta, Mercedes, morí de bolquers. El director era Manuel Ciudad de la Hoz, de Cehegín (Múrcia), que havia contret matrimoni amb Antonia Marco y Stuyck. El seu fill Manuel havia contret matrimoni amb Josefa Melo de Portugal y Pérez de Lema, marquesa de Ràfol d'Almúnia i amb importants propietats al poble de Vallada (a l'ajuntament del qual hi ha un retrat del banquer). Aleshores don Manuel parlà amb el governador, Fernando León y Castillo, que ordenà que la Guàrdia Civil muntara guàrdia discretament dins del banc. D'aquesta tasca s'encarregà el capità de l'exèrcit i tinent de la Guàrdia Civil Juan de Dios del Río y Benítez, que tot just havia arribat a València amb el Terç XIV de la Benemèrita per a perseguir insurgents i roders (cal recordar que es lliurava la tercera Guerra Carlina, cf. §6). S'hi posà un segon porter, anomenat Vicente Ferrandis. El 12 d'abril de 1871, el consell de ministres nomenà nou governador, per la dimissió de l'anterior, al mallorquí Joaquín Fiol y Pujol, que ho era d'Almeria, però que no prengué possessió immediatament. Per això, el secretari de la governació i, sobretot, l'alcalde de la ciutat, Mariano Aser Iranzo, n'eren els responsables.

36. El robatori

Finalment, el 17 d'abril de 1871, tot aprofitant el rebombori de les traques en honor a Sant Vicent que es disparaven al barri on està la seua casa pairal, els lladres obriren el forat i accediren a la cambra cuirassada del banc (n'hi havia dues). Aconseguiren agafar algunes caixes amb monedes però immediatament caigué una pluja de plom sobre ells. A terra quedà un i un altre fugí pel túnel. No se sap quants més col·laboraven. A la casa s'hi van trobar cinc culleres de fusta. El lladre ferit donà un nom fals, per afavorir la fugida dels seus còmplices i pràcticament el donaren per mort. Era José Joaquín Torregrosa Borrás, nascut a Piles (La Safor), el 6 d'abril de 1833. Quasi miraculosament se salvà de les ferides. Quan estava tancat provisionalment a les Torres de Serrans, habilitades com a presó en l'època, participà en un intent d'evasió, que no tingué èxit. Fou condemnat a divuit anys de presó, però el juliol de 1873 aconseguí escapolir-se del penal de Palma. El 1876, un jutge d'Ourense, va remetre a les autoritats valencianes dos delinqüents, per si tenien comptes pendents a la seua ciutat. Un era el jove Francisco Bernabeu, que es feia dir l'*Estudiante*, i l'altre deia anomenar-se Ricardo Mustieles Villanueva, encara que la seua cèdula d'identificació estava raspada. A València, l'*Estudiante* fou alliberat i l'inspector de la policia Prohens identifica Mustieles com l'evadit Joaquín Torregrosa. El pogué identificar perquè el saforenc tenia 21 cicatrius al cos de l'assalt al banc: 15 de bala i 6 de punxades de baioneta.

Com passa a la fi de les pel·lícules o de les sèries, sabem què passa després amb algunes d'aquelles persones. La dona del porter morí poc després del robatori, el 25 de novembre de 1871, per les complicacions del part del seu seté xiquet. L'albat, anomenat Luis, morí un dia després. Els funerals de la mare i del fill es realitzaren a Sant Esteve. El governador canari Fernando León y Castillo fou ministre d'Ultramar i Governació i ambaixador a França. Morí el 1918. L'altre governador, el mallorquí Joaquín Fiol estigué en el càrrec fins a abril de 1890 (probablement siga un dels governadors amb més temps al càrrec a València). Morí cinc anys després. El tinent de la Guàrdia Civil es destacà en la repressió dels federalistes. El 1874, i amb el grau de tinent coronel publicà a València, en la tipografia Miralles, l'oda *A S. M. el Rey de España D. Alfonso XII el Deseado en homenaje y como muestra del más profundo y leal afecto*. Arribà a primer cap accidental de la Comandància de la Guàrdia Civil de Càceres.

El policia Antonio Prohens Rocher morí el 1910, als 80 anys, al seu xalet de Villa Pepita (possiblement pel nom de la seua filla Pepita Prohens Sanz), que es trobava a la vora de la carretera entre Torís i Torrent. En l'església de l'Assumpció d'aquest poble se celebrà el seu funeral. Un altre fill fou propietari d'una destil·leria de licors, la Destilería Levantina, al Grau. S'hi produïa l'anís «Los Dos Gallitos», en referencia als toreros Rafael i José, els germans Gallo.

El protagonista del robatori, José Joaquin Torregrosa fou tancat a la presó d'Alacant, d'on sembla que intentà evadir-se novament. Després del robatori, el director del banc, Manuel Ciudad de la Hoz, fou promogut a subgovernador del Banc d'Espanya (el primer que n'hi hagué). Fou ell qui, el 1884, presentà a l'Ajuntament de Madrid el projecte de la seu actual

de l'entitat, el conegut edifici al carrer Alcalá. Morí el juny de 1901, dos anys després que la seua dona Antonia Marco y Stuyck.

Per últim, l'alcalde Mariano Aser passà a la història valenciana perquè aquell mateix any del robatori promogué la celebració d'una Fira de Sant Jaume, que acabà constituint la Fira de Juliol. Dos anys després, el 3 d'agost de 1873, enmig d'una insurrecció i a mans de membres de la Companyia de Tiradors Veterans, que anteriorment comandava ell mateix. Va rebre sis tirs, els mateixos que José Joaquín Torregrosa, tot just a la Glorieta (en aquella època amb una tanca), val a dir, al final del mateix carrer la Pau. La premsa francesa publicà vint dies després un gravat, segons l'esborrany d'un tal monsieur Saint-Simon, que suposem que en fou testimoni i l'escriptor Constantí Llombart va publicar un llibre sobre aquests esdeveniments de llarg títol: *Trece días de sitio ó Los sucesos de Valencia : narración histórica en la cual se refieren detallada é imparcialmente los tan memorables como tristes acontecimientos de esta ciudad durante los aciagos trece dias que mediaron desde al 26 de julio al 7 de agosto de 1873* (València: Imprenta de Ramón Ortega, 1973).

Imatge 36. Execució de Mariano Aser. *Le Monde Illustré*, 23 d'agost de 1873, p. 116 (Biblioteca Francesa)

Llombart escriu: «*¡Quién habia de decirle al desdichado Asér que á la vista de la féria de la Alameda, que tanto habia contribuido con sus esfuerzos á realizar, tenia que morir de aquella manera...*»

S'hi arribà a instal·lar un monument a Mariano Aser al lloc on es fa la Fira i es va debatre posar-li el seu nom a la plaça de l'Herba, on havia nascut, però finalment no s'aprovà. Precisament aquesta plaça era on estava al principi la comentada tipografia de Mei-Galés-Huete-Galés-Mei, que després s'instal·là a la vora de Sant Martí (§16).

L'investigador valencià Manel Arcos i Martínez, autor d'una magnífica sèrie d'estudis sobre els roders valencians (el nostre «prewestern» com afirmava el director de cinema Toni Canet) ha proposat en el seu llibre *Gaianes-Xàtiva, un viatge sense tornada* (Edicions del Sud), que el robatori fou dirigit pels germans Seguí, de Gaianes, fonamentalment Josep Enric, el *zurdet*, i Camil.

37. Catalunya

Al carrer la Pau estigué la Casa de Catalunya a València i, per no ferir susceptibilitats, cal afegir ràpidament que també hi hagué el «Centro de Hijos de Madrid», com veurem. Sembla que, a casa nostra, si algú diu «Catalunya» elogiosament ja és culpable de no se sap ben bé què. Sí, hi hagué una Casa de Catalunya a València, com funcionà una Casa de València a Barcelona. S'instal·là a l'anterior Ideal-Room. A la seua seu, Lo Rat Penat organitzà els primers cursos de valencià als anys 60/70 del segle XX (cal recordar que l'ensenyament del valencià no només no estava autoritzat en el sistema educatiu, sinó que, a més, estava perseguit per la inspecció educativa). La institució promogué el ball de sardanes als jardins de la Glorieta els matins de diumenge i, fins i tot, hi hagué una Cobla de la Casa de Catalunya a València, amb músics i instruments propis, que es formà en 1954. Tenim fotografies d'una actuació de la cobla de 1955, en aquelles matinals de diumenge baix dels arbres de la Glorieta. Aquell mateix any actuà a València la reconeguda Principal de la Bisbal:«*Los embajadores de la sardana fueron recibidos en Valencia con todos los honores. Es casi una perogrullada consignar que entre tales solemnidades no faltó un pantagruélico arroz en El Grao*» (*Destino*, 2/4/1955, pp. 12-13). La Cobla i el ball de sardanes es mantingueren fins a 1967 (val a dir, fins que la dreta política va entendre els rèdits que podia traure de l'anticatalanisme).

Imatges 37a i b: Cobla de la Casa de Catalunya a València, actuant a la Glorieta (1955) (Museu de la Mediterrània. Fons Família Viladesau, via Josep Loredo i Moner:

Fins i tot, Josep Loredo, que ha reconstruït la història de la cobla valenciana, arreplega que en aquell esdeveniment de 1955 es produí l'estrena de la sardana *València balla sardanes* del mestre Natalio Garrido i Verde (1886-1956), nascut a la ciutat, que composà dues sardanes més.

A la Casa de Catalunya s'organitzaren també, segons el testimoni de l'escriptor, llibreter i editor Rafa Arnal (aleshores un jove participant en els cursos que es realitzaven al carrer la Pau), recitals de música *folk* i s'impulsà el I Festival de Cançó Folk del País Valencià que se realitzà el dia de Sant Jaume a la Fira de Juliol de 1972, al pavelló de l'Ajuntament. Hi participaren intèrprets pioners de la nova cançó, com ara Enric Ortega, Carraixet (aleshores anomenats Carraixet 72) i Pavesos, que després actuarien amb l'indescriptible Joan Monleón.

Per últim, cal destacar també una aportació més subtil, lligada al tarannà de qui fou el seu president, Santiago Ninet i Casasnovas, nascut a Sabadell el 1926 i mort el darrer dia de 1985. Com explicà Francesc Pérez i Moragon en una necrològica, Ninet estigué compromés en el procés de democratització. Participà en les activitats del Partit Socialista Valencià en la dècada dels 60 i, posteriorment, en el Partit Socialista del País Valencià. També en les reunions de la Unió Democràtica del Poble Valencià[18] i amb membres de la Unió Democràtica de Catalunya, d'orientació demòcrata-cristiana (cal recordar que tots aquests partits estaven prohibits per la dictadura i era fortament perseguida la llibertat política). Amb la recuperació de la democràcia, Santiago Ninet estigué al servei dels gabinets dels presidents preautonòmic Josep Lluís Albinyana i del president de la Diputació Antoni Asunción.

[18] Temps després de la seua constitució adoptà el nom d'Unió Democràtica del País Valencià, quan va concórrer a eleccions com a partit inspirat en la democràcia cristiana. Més recentment, convertit en associació cultural, recuperà el seu nom original.

38. La plaça dels Patos

No hi ha plaça a València com la de Sant Vicent Ferrer (popularment, la dels Patos), per a gaudir dels testimonis de la nostra història. S'hi poden veure restes de totes les èpoques històriques i cap altra com aquesta plaça acredita la cruïlla cultural que constituí València. En farem l'exposició tot seguint el fil històric.

No cal confondre la plaça dels Patos, antigament de la Congregació o de Sant Vicent, amb un altra, la de Rodrigo Botet, que també presenta una foto amb aquestes aus. La de Rodrigo Botet està ornada amb la Font de les Tres Gràcies que, en l'època del robatori del Banc d'Espanya, ornava precisament la plaça de Barques, des d'on els lladres obriren el túnel. Joan Francesc Mira ja va escriure sobre aquest costum tan valencià de fer rodar les escultures i deixar-les on no toca (ho veurem també en la plaça d'Alfons el Magnànim amb l'estàtua del rei Jaume I).

La resta més antiga és la làpida romana que s'hi troba en la part inferior esquerra, a l'entrada del carrer Trinquet de Cavallers. El text diu: L[LUCIO] SCRIBONIO / EUPHEMO / SEVIRO AUG[USTALI], / L[UCIUS] RUBRIUS / EUTYCHES / AMICO, és a dir: *Llucià Rubrius Eutiques consagrà la llosa en memòria del seu amic Llucià Escriboni*. El cognom *Eutyches* el qual era un dels sis barons augustals que composaven el senat de la València romana. Es va trobar al carrer Miracle i es va fer servir per a la construcció de la casa. El fet d'erigir ací una làpida, té a veure amb la proximitat del circ romà.

Imatge 38a. Làpida carrer Trinquet de Cavallers (Tono Giménez)

Als afores de la València romana es va construir un circ per fer curses de carros, un espectacle que ens és conegut per les pel·lícules de romans i, paradigmàticament, per la cursa de quadrigues de *Ben Hur*. En aquest carreró estret de Trinquet de Cavallers, costa imaginar les curses de carros, però hem de fer servir la imaginació i pensar en una construcció immensa, d'uns 350 metres de llarg i uns 70 metres d'ample. Com que

l'actual carrer Trinquet de Cavallers fa uns 170 metres, hem de considerar que la llargària de l'estadi era el doble del carrer i l'amplària seria equivalent pràcticament a la seua meitat. Pel nord, el circ començaria per l'actual carrer Almirall, i no més lluny perquè hi havia una part elevada que correspon a l'actual denominació del carrer del Tossalet. Pel sud, el circ arribaria a l'actual carrer de la Pau. En l'entrada del recinte de l'església de Sant Joan de l'Hospital hi ha unes marques metàl·liques a terra que corresponen al mur o les graderies de ponent de l'estadi. Restes de la balustrada que dividia la pista per la meitat (*spina*) es troben en la part subterrània en excavació.

El conjunt de Sant Joan de l'Hospital és un lloc ric de restes arqueològiques de la València romana (ja hem parlat de la *spina* del circ) i àrab, i amb importants edificacions realitzades des de la presa de la ciutat per Jaume I. És «la primera creació artística de València», després de l'entrada de les tropes del rei conqueridor. Trobem una excepcional porta romànica (segle XIII, per l'accés septentrional; n'hi ha una altra orientada al sud, que ara no es pot visitar per les reformes del pati), «la més antiga [edificació gòtica] de la ciutat de València, la més severa i nobilíssima»[19], i una llarga nòmina de realitzacions arquitectòniques i obres d'art posteriors. Però no en parlarem més perquè el conjunt monumental de Sant Joan de l'Hospital mereix una visita a banda d'aquest passeig.

Però també ací trobem la València àrab. Com hem dit, el Vall Cobert era el fossar de la muralla. Encara s'hi conserven restes a un establiment d'hostaleria del número 34, de denominació variable. Però encara hi ha un tret més important. Ací, a la plaça de Sant Vicent, estava una antiga porta de la muralla àrab, que era molt important, perquè és on hi havia el control per a les mercaderies que anaven al port des de la ciutat o feien el camí contrari. Per això, aquesta porta de la muralla s'anomenava la Porta de la Llei. És la mateix denominació que trobem en la porta de Russafa, popularment anomenada *el Contrast* (val a dir, el contrast o control de mercaderies). En àrab, Porta de la Llei és:

باب الشريعة

(Recordeu que l'àrab es llig de dreta a esquerra). Val a dir: *bab al-shariea*. La paraula *shariea* o *xarī'a*, que es valencianitzà com a *xerea*, acabà donant nom a tot un barri del districte central de Ciutat Vella. Les dades padronals informen que, a hores d'ara, té 3.245 persones, amb una edat mitjana de 44,4 anys.

Pel que fa a la València jueva, cal recordar que, tot just on estava la làpida romana esmentada, s'obria el Portal Nou de la jueria. Si la plaça de Margarida Valldaura era el límit sud-oest, aquest accés seria el límit nord-est. Ja s'ha comentat la relació de la jueria amb el carrer Medines.

La València cristiana té en aquesta plaça un element icònic: Sant Vicent Ferrer, el dominic d'importància cabdal en el Regne d'Aragó, conegut pels seus miracles i la seua predicació, amb una orientació dogmàtica, antifilosòfica i populista. La seua casa pairal,

[19] Judicis de Elías Tormo, autor d'un dictamen oficial de la Reial Acadèmia d'Història que va afavorir la recuperació i preservació del conjunt monumental. Cf. Elías Tormo: Monumentos de la ciudad de Valencia en peligro de pérdida. Madrid: Viuda de Estanislao Maestre, 1944, cap. VI. Recordeu que hi fou soterrada Constança Augusta de Hohenstaufen (1230-1307), emperadriu bizantina, cf. Gustave Schlumberger: Le tombeau d'une Impératrice Byzantine a Valence, en Espagne. París: Librairie Plon, 1902.

coneguda popularment com el *Pouet*, es troba pròxima a la plaça. Hi ha la seua imatge, amb l'emblemàtic índex al cel, en la façana de l'església dedicada a Sant Tomàs Apostol i Sant Felip Neri. El temple es va construir al segle XVIII (1727-1736), amb una estètica classicista determinada pel pare Tosca, ja esmentat pel seu magnífic plànol. L'església formà part de l'Oratori de la Congregació fundada per Sant Felip Neri a Roma el 1565, centrada en la caritat i d'orientació, com el catolicisme de l'època, contrareformista. Com a curiositat, s'hi pot veure encara un rellotge de sol, que aprofita el fet que l'espadanya de l'església està orientada perfectament cap al sud (tal vegada algun grau cap a l'oest, però molt poc), l'escaient per als rellotges de sol.

Imatge 38b. Part de la façana, amb la històrica pintada «Parlem valencià»

A la València que ingressà en la modernitat, corresponen dos elements. En primer lloc, un vestigi (esperem que es conserve quan es llisca aquest llibre) de un fragment de canonada de l'antiga conducció del gas per a la il·luminació pública (el sistema Lebón, que es produïa primer al Pla del Remei –per l'actual avinguda de Navarro Reverter– i, més endavant, a l'avinguda del Port), amb l'aixeta corresponent i la canal en la pedra, ara tapat.

En segon lloc, la font central, la dels Patos, que fou un projecte de la Societat d'Amics del País de Valencia, una institució de modernització i afavoriment del capitalisme. S'inaugurà el 1853, en la tradició de posar aigua potable en la ciutat que havia promogut el canonge Liñán. El treball d'escultura fou d'Antonio Marzo y Pardo, que havia contret matrimoni el 1852, quan estava amb el projecte, i cobrà per l'obra 8.420 reals de billó. Els bronzes dels cignes foren obra de Blas Soler, que rebé 5551 reals de billó i 17 maravedís. El cost total fou de 32.172 reals de billó amb 13 maravedís, que es pagaren per subscripció de l'entitat. El president de la comissió que materialitzà el projecte fou el marqués de Tremolar, que aleshores era Ramón Dorda.

L'edifici de la banda de ponent de la plaça, d'aparença sòlida, és molt simbòlic. En principi tenia dos altures i fou obra de Ramón María Ximénez Cros (1829-1865), home de vida curta però de gran capacitat artística, com acrediten els estudis conservats de la Llotja.

Imatge 38c. Estudi de la Llotja de Ramón María Ximénez Cros

Potser per la seua mort primerenca, se n'encarregà Lucas Juan García Cardona, que ja hem vist que tingué més obres al carrer la Pau. L'edifici, que tenia l'entrada també pel carrer del Mar, fou propietat dels marquesos de Valero de Palma, amb casa pairal a Dénia. Realment, estaven més arrelats a la província d'Alacant, per la qual el marqués fou senador (1914-1926). Sembla que la seua activitat parlamentària finalitzà per un suplicatori, arran d'un litigi que mantingué amb ell la seua dona, María Morand. Sembla que el marqués morí a París en 1941 i fins i tot la dictadura investigà la seua lleialtat al règim, amb resultat, clar, favorable.

Després de la Guerra, l'edifici fou repujat en tres plantes més, sota la direcció de l'arquitecte Joaquín Rieta Síster (1897-1982), que, en presentar dimensions menors, donen un cert aire de zigurat, que aporta una imatge de solidesa. Tanmateix, i com a símbol que la vella aristocràcia cedia el pas al poder del capital, diverses institucions financeres i, més endavant, polítiques, ocuparen paulatinament l'edifici i desallotjaren els nobles.

39. Goerlich, l'enamorat

Fins ara hem fet esment d'un bon nombre de mestres d'obres i arquitectes, i encara parlarem de més. Però curiosament, els arquitectes més importants en la imatge de València (Javier Goerlich i Santiago Calatrava) no deixaren la seua empremta al carrer la Pau, llevat d'una irresistible anècdota que cal relatar. La bibliografia sobre Goerlich és àmplia i la Fundació que porta el seu nom divulga incansablement la seua aportació arquitectònica i urbanística. Va deixar desenes d'edificis a València. A diferència d'altres arquitectes (com Gaudí o l'esmentat Calatrava), potser el major mèrit de Goerlich siga precisament no disposar d'una estètica pròpia, que es repeteix una i altra vegada, amb independència de l'entorn o la funció de la construcció. En aquest sentit, l'arquitectura de Goerlich no és eclèctica, sinó més bé «camaleònica», en sentit positiu.

Si el lector torna a un cantó del carrer la Pau i Comèdies, pot imaginar Francisco Javier Goerlich Lleó (1886-1972) esperant diàriament la seua estimada, que anava a missa acompanyada d'una criada, amb una rosa a la mà per a oferir-li-la. Potser la família d'ella no valorava la relació amb aquell estudiant, amb el qual mantenia una diferència d'edat, i que era fill del cònsol de l'Imperi Austrohongarés a València, Franz Görlich Kuhnel, que ben prompte entraria en descomposició arran de la Gran Guerra. No hem localitzat fotografies de la parella de nóvios, però sí una magnífica escultura en terracota que el gran Marià Benlliure li va fer a Trinidad Miquel Domingo de xiqueta.

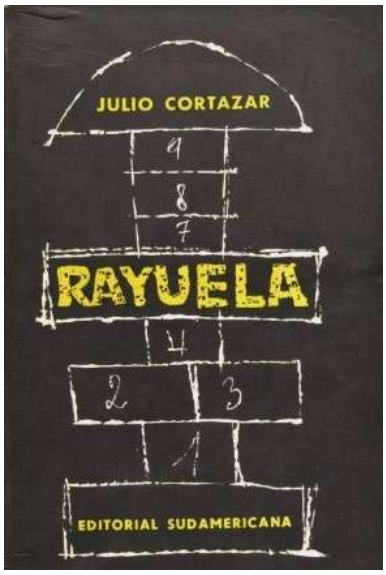

Imatge 39a. Marià Benlliure: Trinidad Miquel, xiqueta (Museu de Belles Arts)

40. Llibres

En el núm. 19■ del carrer, cantó amb Comèdies, s'obrí a finals del seixanta o més bé principis del setanta la Llibreria Pueblo, una iniciativa d'un antic estudiant d'economia, José Luis López. Fou una més de les llibreries de la ciutat que serviren de llocs quasi clandestins de reunió per a persones compromeses amb la recuperació de les llibertats i de divulgació de llibres que afavorien la cultura i la llibertat. Com d'altres, la llibreria Pueblo patí atemptats. El 5 de gener de 1972, la premsa informava:

> En la madrugada de ayer fue roto el cristal del escaparate de la librería El Pueblo, sita en los bajos de la calle de la Paz, donde está abierto al público hace algo más de un año. Al parecer un grupo de jóvenes arrojó una piedra sobre los cristales de los escaparates rompiendo estos, y después lanzaron bolsas de tinta roja sobre los libros allí expuestos. Los libros que se encontraban en los escaparates fueron manchados de tinta y entre los mismos se encontraban El País Valenciano, de Joan Fuster, Origen de la familia, de Engels, Rayuela, de Cortázar y Sexualidad y represión, entre otros.

Imatge 40. Rayuela de Julio Cortázar en l'edició de l'època

Els atemptats seguiren contra aquesta i altres llibreries. «Tots sabem –van escriure els llibreters en un comunicat l'any 1973– que hi ha uns grups extremistes, que signen amb l'esvàstica, que són aquells que amenacen i ataquen les llibreries». Efectivament, en aquella època la llibreria Pueblo havia patit quatre atemptats, la llibreria Tres i Quatre (ara anomenada Fan Set) n'havia sigut objecte de tres i encara en patiria més, incloent-hi una bomba en 1976. També la llibreria Ausiàs March havia patit dos atemptats. D'altres reberen amenaces, com ara Bello, Concret o Manantial, que també es trobava al mateix carrer la Pau. Aquesta, que obrí cap al 1957, tenia caràcter confessional, però un gran fons de ciències humanes. Tancà el 2006. D'altres llibreries que estigueren al mateix carrer van ser la llibreria Litexsa (acrònim de Libreria Técnica Extranjera), en el núm. 35■ i la llibreria Promoción, en el núm. 37■, direcció on també s'anuncià la llibreria Cervantes, al costat de la distribuïdora de l'editorial Blume, amb un gran fons de llibres infantils i juvenils.

41. Afrodisíacs

En creuar el carrer Comèdies ens trobem amb l'edifici anomenat Gómez, en els núms. 21■ i 23■, que podríem dir Gómez II, perquè hi ha un altre, anomenat Gómez I, en el mateix carrer, al número 31 (ja en parlarem). Són obra de l'arquitecte saguntí Francisco Mora Berenguer (1875-1961), el qual fou l'arquitecte municipal de València responsable de l'eixample, amb obres com ara el Palau de l'Exposició i el Mercat de Colom. Mora estudià arquitectura a Barcelona, on va rebre la influència dels arquitectes catalans Doménech i Montaner i Enric Sagnier, encara que també freqüentà el taller de Gaudí, la influència del qual és més clara en l'edifici Gómez I.

El nom deriva dels propietaris, la família Gómez-Trénor, que hi habitaren. Es diu que el cap de família pujava setmanalment a casa del senyor Reig, on, amb Sandalio Miguel i altres amics, feien l'habitual partida al xamelo. El constructor tingué una família nombrosa. D'un dels fills, que freqüentava Madrid, es comentà que tingué una aventura amb l'Ava Gadner, i d'altres ocuparen el Gómez II.

En aquest edifici de 1903 s'obrí immediatament la Gran Farmacia Moderna, inaugurada en abril d'aquell any i propietat de J. Climent, que havia sigut farmacèutic a Borriana. L'establiment presentava un ric ornament (ferreria, molt del gust del modernisme). En la propaganda antiga apareix amb el núm. 15■ o altres (per l'habitual ball de números en les vies noves), però sempre en el cantó de Comèdies. L'establiment estava obert 24 hores al dia i entre els productes que dispensava la botiga en exclusiva estava «Agua de Azahar. Cuádruple flor de naranjo agrio», elaboració pròpia de la farmàcia, i el «Mágico Parche Oriental y Gotas Afrodisiacas», distribuït en exclusiva. Sembla que la referència oriental afavoria la venda, com ja hem vist en el cas del regenerador capil·lar «Céfiro de Oriente Lillo», també comercialitzat en exclusiva al carrer la Pau. Amb aquest producte, l'afrodisíac, s'hi garantia que el noranta per cent de les dones que el prenien, aconseguien ser mares en poc de temps. Però encara trobarem al carrer la Pau una altra relació amb la criança més sorprenent...

FECUNDIDAD

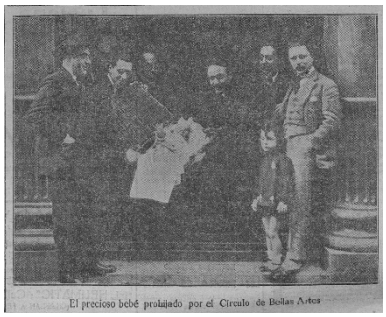
Aconsejamos á las señoras el uso del MAGICO PARCHE ORIENTAL y GOTAS AFRODISIACAS. El 90 por 100 que lo usan consiguen ser MADRES en poco tiempo. Unico punto de venta:

Gran farmacia moderna de J. Climent

CALLE DE LA PAZ, 15, VALENCIA

Imatge 41a. Publicitat de la Gran Farmacia Moderna (1907)

En el núm. 23■ també tingué la seu el Círculo de Bellas Artes de València, una societat que canvia de seu fins a la recent dissolució. A més de les seues activitats pròpies, d'índole estètic, instructiva o lúdica, el Círculo també «adoptava» nadons per a portar cura de la seua formació.

Imatge 41b. Nadó «afillat» pel Círculo de Bellas Artes (festes de falles de 1920).

El següent edifici de la mateixa vorera, amb els núms. 25■ i 27■, se sol anomenar pel nom de l'arquitecte, i no de qui encarregà la construcció, com hem vist que és habitual. Es tracta de l'Edifici Vicente Rodríguez Martín (1875-1933), que fou finalitzat en 1927. S'hi pot veure clarament com s'allunya del modernisme i dels motius neogòtics, per exemplificar allò que l'esmentat Göerlich anomenà «eclecticisme amb aspiracions de modernitat cosmopolita» i Serra Desfilis qualificà d'«eclecticisme tardà». L'arquitecte Rodríguez Martín deixà altres exemples d'aquest estil (Jorge Juan 19, Sant Vicent 94, Adressadors 11), que es desenvolupà a partir de 1925 i que deixà rastre, per exemple, en l'edifici de l'ajuntament de València.

42. Gaudià

El més «gaudià» dels edificis del carrer la Pau és, sense dubte, l'anomenat Gómez I (1903), i que està marcat amb el número 31. Dissortadament, a València no tenim obres de Gaudí, llevat d'uns vitralls modernistes al passatge Ripalda, poc coneguts. L'edifici Gómez I és obra de l'arquitecte Mora Berenguer, ja esmentat. Quan estudià a Barcelona, freqüentà l'estudi de Gaudí. L'edifici del català més semblant al Gómez I és la Casa Calvet (1900), que es troba a Barcelona en una via dedicada al Compromís de Casp, un dels esdeveniments històrics en el qual tingueren una participació més notable dos germans valencians: sant Vicent Ferrer i el seu germà Bonifaci, que introduí la dinastia Trastàmara a la corona d'Aragó. Es dona la coincidència que la Casa Calvet i Gómez I foren els primers edificis per a habitatges familiars que van dissenyar els seus arquitectes.

Imatge 42a. A. Gaudí: Casa Calvet, carrer Compromís de Caspe, Barcelona (Wikipèdia)

Copiarem la descripció de l'edifici Gómez I del Col·legi d'Arquitectes:

> L'edifici Gómez I, amb aire gotitzant, consta de cinc plantes, diferenciant la principal amb balcó d'obra sobre el vestíbul i mirador de grans llunes al xamfrà. Disposa de dues escales, una per al principal més accessible i rellevant, i una altra per a la resta de l'edifici, i respon a les exigències burgeses en edificis compartits per propietaris i llogaters. Els murs, en un típic recurs de Mora, conjuguen la imitació de carreus amb paraments llisos. Les obertures són lobulades i rebaixades. La decoració és d'elements vegetals amb un relleu acusat als balcons d'obra que se situen sobre l'accés i coronant el mirador. L´impacte d´aquest mirador s´aprecia en obres posteriors del mateix Mora així com de Ferreres. De gran rellevància és el gran ràfec de rematada en què es manifesten els caps de les bigues, trencat al carrer la Pau amb un agut gablet perforat per un òcul quadrilobulat.

Cal destacar també el bombament de balcons, els ampits de pedra, el tractament de les fàbriques i el mirador, un element que Mora desenvoluparia en la Casa Suay, a la plaça de l'Ajuntament 23.

La resta d'edificis de la vorera septentrional (números imparells) són construccions dedicades a habitatges (números 33 i següents). En aquesta part final del carrer, l'interés se concentra en la vorera meridional (números parells). Al núm. 33■ hi hagué una botiga, anomenada Automóvil Salón, on tant venien tractors com gramoles i gramòfons,.

Imatge 42b i c. Publicitat d'Automóvil Salón

43. Margarides i campanetes

L'edifici del núm. 36■ del carrer presenta, de manera inhabitual, un nom de dona. Es tracta de l'anomenada Casa Ángeles Grau; en realitat, d'Ángeles Grau i Tamarit, viuda que fou de Jacinto Gil de Avalle y González Larrinaga. Fou construïda per Peregrín Mustieles (§10), que anteriorment ja havia fet per a Ángeles Grau (aleshores una viuda jove, d'uns 33 anys), el palau (o palauet) dels Pescara, no molt lluny del carrer de la Pau. Aquest palauet d'estil neobarroc, ubicat al carrer Pintor Sorolla, mereix una visita, si més no per dos fets que es relataran en l'epígraf següent.

L'edifici Ángeles Grau fou dissenyat per Mustieles, però, en morir aquest mestre d'obres en 1905, fou finalitzat per Vicente Bochos Llorente. És un bonic exemple d'arquitectura modernista, amb profusió de corbes en la forma d'arcs, finestrals, balcons i mènsules amb motius florals i fins i tot un remat final amb decoració de margarides. Però no són aquestes les úniques flors que podem trobar en aquest edifici, si bé les altres estan amagades o transfigurades.

En el modernisme era freqüent la ferreria corba (vegeu, per exemples, els balcons), i en ella una forma peculiar de doblar el ferro que es coneix com «colp de fuet» o fuetada, perquè sembla el moviment d'un fuet que traça una corba però, en el seu extrem, inverteix la concavitat. S'hi poden apreciar aquestes línies en la ferreria de l'edifici.

Naturalment, la referència a ferro o fuetades fa pensar en un element arquitectònic, per dir-ho així, violent. Però no era així. La inspiració dels arquitectes modernistes sembla que estigué en els dibuixos del pintor belga (per això de vegades s'hi parla del colp de fuet com «línia belga»), d'estil neoimpressionista Théophile (Théo) van Rysselberghe. Resultà particularment influent la il·lustració que va fer d'un almanac amb composicions del poeta també belga, Émile Verhaeren (editat a Brussel·les en 1895). En la portada del qual hi ha un dibuix de campanetes trepadores i en l'interior sovintegen els motius florals. Són aquestes voltes i revoltes de les campanetes les que, en definitiva, expliquen la forma del ferro.

Imatge 43. Portada de l'Almanac amb versos de Verhaern, il·lustrat per van Rysselberghe (Biblioteca Francesa)

44. Un fossar i una pel·lícula, que no ho són

De vegades les coses són i no són. Ací teniu un fossar, que ja no és un fossar, i una pel·lícula, que realment no fou una pel·lícula. Paradoxes de la història. Ho explicarem.

Pel carrer Comèdies o pel carrer Bonaire, paga la pena anar a veure el bell palauet dels Pescara que, com hem dit, encarregà Ángeles Grau a Pelegrín Mustieles, que el va resoldre en estil neoclàssic (diferent del modernista del carrer la Pau núm. 36■), i que la dona utilitzà a tall de despatx per a resoldre els seus negocis. El palauet està en una zona que l'antiga comunitat jueva de València emprà com a cementeri (tot just més enllà del límit meridional del call, les dimensions del qual ja estan explicades). Fa unes dècades, en unes obres al carrer dedicat al doctor José Romagosa Gotzens (1812-1868)[20], es trobà un fossar amb restes de més de 90 persones. En abril de l'any 2006, s'hi va fer una cerimònia jueva, presidida per rabins i les autoritats civils, per procedir a la exhumació de les restes i el seu soterrament segons el ritual escaient (una atenció que, de vegades, és negada a altres restes humanes de conflictes més recents). Per tant, ací teniu un cementeri jueu que ja no és un cementeri.

Si ara aneu a la part posterior del palauet dels Pescara, en un entrador que hi ha en el carrer dedicat a les Monges de Santa Caterina, i observeu cap a la porta d'accés dels treballadors dels grans magatzems que s'hi troben, sembla que no hi ha res d'interés. Però no és així. Els grans magatzems que observeu es construïren sobre l'antic convent, i l'empresa fins i tot traslladà pedra a pedra l'antiga església. El convent tenia un ampli pati d'accés, la portalada del qual coincideix amb l'accés esmentat dels treballadors. En la primavera de 1870, J. Ainaud, un empleat de la reial casa de fotografies de Jean Laurent, arribà a València per a fotografiar monuments i allò que en l'època s'anomenaven «tipus del natural». Aleshores, Ainaud convocà diversos personatges (el granerer, el tartaner, l'aiguador...) al pati d'accés del convent, per fotografiar-los tranquil·lament. Cal dir que les fotografies d'Ainaud ja tenien una certa pretensió artística, pel que fa a enquadre i composició. I ací donà un pas més: va fer una sèrie de fotografies que, per dir-ho així, contaven una història: altrament dit, un protocinema dues dècades abans dels germans Lumière. En la imatge 44a, una cigarrera està festejant amb un jove amb vestit de llaurador; en la imatge 44b, la mateixa jove resta entristida perquè ha rebut una carta amb sobre de dol (una antiga pràctica de posar un sobre de correus amb les vores negres quan s'havia de comunicar la mort d'alguna persona). En la imatge 44c, dos jovenetes s'abracen, el que podem interpretar com que una amiga està consolant la cigarrera. Hi teniu una «història» en tres «fotogrames», «rodada» en aquest mateix punt el 1870!

[20] Romagosa assolí la càtedra de clínica quirúrgica de la Universitat de València en 1845 i en 1856 fou nomenat degà de la seua Facultat de Medicina. Fou cirurgià de l'Hospital General i millorà tècniques quirúrgiques, com ara l'amputació de cama. El carrer li fou dedicat en 1911.

Imatges 44a, b i c: Fotografies de J. Ainaud fetes al pati del convent de Santa Caterina, primavera de 1870 (Biblioteca Nacional)

45. Comunistes i anarquistes

Els edificis dels núms. 38■ i 40■ són habitatges familiars, d'estil arquitectònic eclèctic. Estan datats en 1900. El primer, albergà durant la guerra el Comité Provincial de les Dones Antifeixistes; el segon, la Federació Ibèrica de les Joventuts Llibertàries, val a dir, dues organitzacions en l'òrbita de la CNT-FAI i del PCE, respectivament. Dissortadament, els dos corrents de defensors de la II República estigueren dividits respecte de l'estratègia per enfrontar-se al colp d'Estat militar. Mentre que, com el POUM o la CNT, consideraven que s'havia de fer la revolució social com a mitjà per guanyar la guerra, uns altres proposaren concentrar esforços en la contesa bèl·lica, posar sota control les milícies obreres i ajornar el procés revolucionari per al temps de la pau, com era el cas de socialistes i comunistes. Aquest enfrontament estratègic desencadenà enfrontaments armats, com ara els dramàtics esdeveniments del maig del 1937, que causaren uns centenars de morts. Aquells enfrontaments tingueren com a epicentre els tiroteigs a la plaça de Catalunya de Barcelona dels primers dies de maig. El novel·lista George Orwell, conegut per la seua distopia *1984*, fou testimoni de les pugnes entre militants del Partit Socialista Unificat de Catalunya i guàrdies d'assalt, reforçats per tropes arribades des de València, i les milícies de la CNT i del POUM. A la seua obra *Homenatge a Catalunya* descriu els fets i comenta: «Sospite que poques experiències poden ser més fastiguejadores, més decebedores o, finalment, més cruels per als nervis que aquells terribles dies de combats al carrer». Al carrer la Pau, però, visqueren paret amb paret les dues organitzacions.

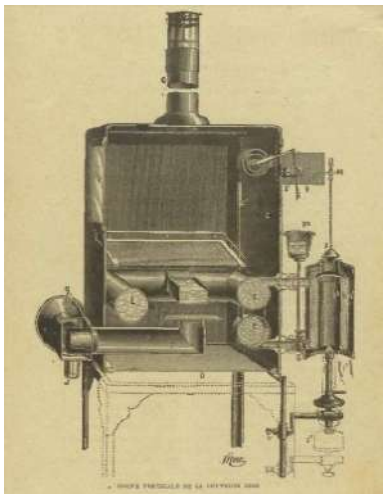
Imatges 45. Les Dones Antifeixistes i Joventuts Llibertàries, als números 38 i 40 del carrer la Pau.

Per cert que l'única gran organització de caràcter polític o sindical, d'abast estatal, que fou fundada a València, fou l'esmentada FAI, la Federació Anarquista Ibèrica, que es constituí a finals de juliol de 1927, a la casa de l'anarquista Aurora López García. El seu habitatge es trobava al carrer Nou del barri de Patraix, que dos anys després s'anomenà Joan Baptista Coratjà, un científic valencià de la Il·lustració. La fundació va coincidir amb les execucions de N. Sacco i B. Vanzetti i a Espanya es vivia sota la dictadura militar del general Primo de Rivera. No hi ha cap reconeixement al valor d'Aurora López.

46. Incubadores

Al carrer Bonaire es troba el tristament cèlebre restaurant El Ventorro, on el president de la Generalitat estigué en un dinar privat mentre la província patí el cataclisme més important de la seua història. A pocs metres, en el núm. 40■ del carrer la Pau, en el cantó amb el carrer Bonaire, s'obrí el 1903 una sorprenent institució. Ja feia dècades que es coneixia la possibilitat de fer incubadores d'ous en la avicultura; fins i tot sovintejaven la publicitat d'incubadores, amb la promesa que qui les comprara podia instal·lar a casa seua un negoci florent. No costa molt imaginar la possibilitat de construir incubadores per a nadons prematurs. En l'època, s'estimava que el 16% dels parts esdevenien de manera prematura. En nàixer amb poc de pes, la temperatura dels nadons baixava i morien. Per baix dels 2 quilos, els càlculs estimaven una mortalitat entre el 69% i el 98%. Per tant, si es mantenien en unes condicions adequades, els nadons prematurs podien augmentar pes i sobreviure.

En 1899, el francés Alexandre Léon Lion, nascut a un poblet francés pròxim a la Costa Blava, inventà una incubadora que podia allotjar 5.000 ous, que tenia un sistema sofisticat per a mantindre la temperatura interna. L'any següent donà el pas de fer un aparell per a nadons prematurs i va atendre el primer xiquet. La *Coveuse Lion* fou un èxit i l'any següent amplià el negoci a la ciutat pròxima de Niça. Cap al 1901, l'invent ja estava utilitzant-se en diversos hospitals, des de Sant Petersburg fins a Baltimore, des d'Estocolm fins a Montevideo.

Imatge 46a. Disseny de la incubadora de Lion (fullet de la mateixa empresa, 1901)

Era lògic que els metges espanyols s'interessaren per la innovació. A partir de desembre de 1902, el Dr. Rodríguez Ruiz dirigí una instal·lació a Barcelona (carrer Conde Asalto 34), anomenada: Obra Maternal de Incubadoras para Criaturas. En 1903, Dr. Aurelio Estremera del Castillo assumí la direcció de la Cuna del Niño Jesús de Praga (carrer San Bernardo 75). Doncs bé, també a València, el mateix 1903, s'obri un establiment amb incubadores, promogut pel Dr. Ribes i el senyor Brossa. Finançaren la instal·lació dels

aparells, organitzaren la presència de les monges de les Germanes de la Caritat i organitzaren les visites públiques a la institució. Aquest era un factor fonamental per tal que la població confiara en la nova tècnica. Per això, l'establiment s'organitzà amb el model francés, una mena d'exposició dels aparells, que també podia ser contemplat des del carrer pels vidres.

Imatge 46b. Gravat que representa una sala d'incubadores del model Lion a París

Imatge 46c. Establiment del carrer la Pau, de València (revista Figaro, 20/12/1903)

El Dr. José Ribes Marco, l'introductor de les incubadores, fou aficionat a la fotografia i deixà un bon nombre de vidres estereoscòpics on mostrà la vida d'una família burgesa en la València de les primeres dècades del segle XX. Hi ha una magnífica edició a cura de la seua besneta, Ferranda Martí Campoy: *L'afició fotogràfica del doctor José Ribes Marco*. Es dona la casualitat que l'autora també es descendent dels propietaris dels magatzems La Isla de Cuba (§8).

Imatge 46d. Fotografia familiar del Dr. Ribes Marco (reflectit en l'espill) i María Bigné Bartle.

José Ribes Marco va contraure matrimoni amb María Bigné Bartle, descendent d'una família que tenia una foneria a Russafa (i que estigué al servei de les obres ferroviàries). L'habitatge familiar era l'edifici de Ramón Bigné, al carrer Pérez Pujol 5. El metge fou germà de Demetrio (1877-1921), l'arquitecte de l'Estació del Nord de València (i d'altres estacions ferroviàries) i de l'edifici de Correus i Telègrafs de Castelló. En els mosaics del fabulós vestíbul modernista de l'estació es pot trobar un retrat de Josefina Momblanch Llopis, la segona muller de Francisco Paula Ribes Marco[21], altre dels germans, i per tant, cunyada del metge i de l'arquitecte. Per últim, Francisco va escriure alguns drames en vers, com ara *Juramento y gratitud* i *La justicia de la ley* (datats en 1887), així com una sarsuela còmica, amb lletra de Francisco Ribes i Ángel Munilla, i música del mestre Luis Reig, titulada *El hombre-mosca*. I no serà aquesta l'última sarsuela que esmentarem.

Imatge 46e. Mosaic a l'Estació del Nord (Tono Giménez).

Imatge 46f. Detall (Tono Giménez)

[21] Era viudo d'Heraclia Ripa Abajo. Va contraure matrimoni amb Josefina, filla d'un comerciant, a Muro d'Alcoi, on havia nascut la dona, en maig de 1900.

47. Un ministeri

Sí, al carrer la Pau també hi hagué un ministeri. Millor dit: ocupà dos seus successives en el carrer. Ens referim al ministeri d'Instrucció Pública (el que després d'anomenà d'Educació), que, quan el govern d'Espanya es traslladà a València i hi fixà la capitalitat de l'Estat, s'instal·là en primer lloc en el núm. 39■, que ara correspon al número 1 de la plaça d'Alfons el Magnànim (en l'època dedicada a Ausiàs March), encara que també tingué dependències en la seu de la Universitat de València, al carrer la Nau, i posteriorment passà a l'Hotel Palace, en el núm. 42■ de carrer.

Els núms. 42■ i 44■ constitueixen els anomenats edificis Trénor, construïts en 1906, que recauen a tres carrers ben diferents: la Pau, Bonaire i del Verger. Els carrers que foren suprimits per obrir el de la Pau en aquest punt tenien noms curiosos: carrer del Paraís (és a dir: Paradís) i carrer d'En Bort, i encara hi havia un carreró, paral·lel a Bonaire per llevant, que s'anomenava de Palpa-cuixes. Arquitectònicament, són edificis eclèctics, amb alguns ornaments florals, obra d'Antonio Martorell Trilles, que ja hem vist que signa d'altres cinc al mateix carrer. El nom dels dos edificis deriva del seu propietari: Enrique Trénor Montesinos Bucelli y Sacristán (1861-1928), membre de la noblesa i polític conservador, que ocupà càrrecs per designació del dictador Primo de Rivera. Els Trénor han sigut una nissaga important a la ciutat de València, amb càrrecs polítics, militars i negocis que han anat des del *guano* fins a la Coca-cola (estalviarem comentaris sobre la relació entre els dos productes).

En l'edifici del núm. 42■ hi hagué l'Hotel Palace (posteriorment, l'establiment ha presentat altres noms), i durant la Guerra allotjà, com s'ha dit, el ministeri d'Instrucció Pública. També fou la seu de l'Aliança d'Intel·lectuals Antifeixistes, promotora del congrés en contra del feixisme que ja s'ha comentat, però, sobretot, de la Casa de la Cultura, una institució presidida per Antonio Machado, dedicada a auxiliar persones intel·lectuals i artistes evacuats de Madrid per la Guerra. En 1984 s'hi posà una làpida commemorativa. Durant la Guerra, també fou la seu femenina de la Residència d'Estudiants, la important institució que, junt amb les beques d'ampliació d'estudis a l'estranger, més va fer per l'actualització de l'estudiantat universitari i que permeté la relació entre figures com ara Dalí, Buñuel i Lorca, i que, en la seua secció femenina impulsà la formació d'excel·lència de més de dos centenars de dones.

Imatge 47a. Postal dels anys 20 del segle XX amb la sala de música de l'Hotel Palace

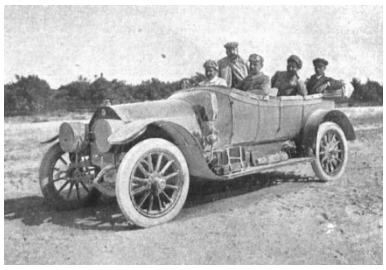

Imatge 47b. Làpida a l'antic Hotel Palace

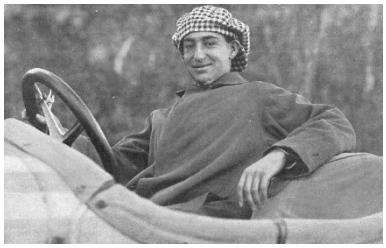
48. L'automòbil

En març de 1907, a la casa de Francisco Trénor, es va fer la reunió fundacional de l'Automòbil Club de València, que tingué posteriorment la seu precisament en aquest edifici Trénor marcat amb el núm. 44■. L'automòbil era aleshores un bé de distinció de la classe superior, la majoria membres de la noblesa. El que s'anomenà Reial Automòbil Club Valencià organitzava competicions automobilístiques. Fou molt popular el «quilòmetre llançat», que es realitzava al Camí del Grau: el vehicle accelerava i es mesurava el temps en un quilòmetre. S'hi va realitzar una cursa d'aquestes característiques en l'Exposició Regional, on el vehicle guanyador va recórrer el quilòmetre a 77,5 km/h. En aquests esdeveniments se sol·licitava la col·laboració de l'exèrcit per a protegir l'itinerari. En realitat, hi havia molta cordialitat entre els comandaments militars i la classe superior. En la Vaga General de 1917, els membres del Club s'oferiren al capità general per a traslladar tropes. Però els actes més freqüents eren les excursions a pobles com ara Vinaròs o Porta-Coeli, a les quals eren convidats altres aristòcrates, polítics i personatges famosos. Per exemple, hem conservat una fotografia de Joselito del 1912, uns pocs anys abans que el bou «Bailador» acabara amb la seua vida a la plaça de Talavera, fotografiat en una d'aquestes excursions al volant de l'automòbil d'Ángel Romero Martínez, membre del Club. El vehicle era un descapotable «Berliet» de 22 cavalls, amb un motor tan potent que, en aquell temps, l'empresa el muntava també en un camió.

El febrer de 1912, Ángel Romero i el seu amic Carlos Carles, també membre del Club, feren una aposta singular. El primer afirmava que podia fer el trajecte València-Barcelona més ràpidament que el ferrocarril; el segon apostava que no ho aconseguiria. El dissabte 17 de febrer, a les 9 del matí, Carlos Carles, que no confiava que Ángel poguera véncer el tren exprés de Barcelona, partí amb el seu vehicle, també un berliet de 22 cavalls, de València cap a Sant Carles de la Ràpita, acompanyat dels seus amics Cayetano Hernández i Lorenzo Guix. D'aquesta manera podria controlar la marxa d'Ángel Romero. Aquest havia d'eixir el diumenge 18 de febrer a les 8 en punt del matí, quan partia el tren exprés en direcció a Barcelona. Per a guanyar l'aposta havia de conduir els 382 km que hi havia de distància (ara és menor, per les noves carreteres) i arribar a la seua destinació abans de les 5 i quart de la vesprada, val a dir, recórrer la distància en menys de les 9 horas i quart que feia servir el tren exprés. Allò suposava portar una velocitat mitjana de poc més de 41 km/h. Un amic, un mecànic i un altre «*chauffeur*» (xofer) havien d'acompanyar l'intrèpid conductor. El mateix matí del diumenge, alguns automobilistes anaren a la carretera de Barcelona, per veure passar Ángel Romero en el seu berliet. Però finalment l'aposta se suspengué. La premsa va informar que «amigos de ambas partes intervinieron, rogando á uno que retirara la apuesta y al otro á que no realizase el viaje». Era un gran risc en l'època això d'anar a 40 km/h.

Imatge 48a. El berliet d'Ángel Romero (al volant) porta periodistes a cobrir el tràgic incendi del teatre de Vila-real (maig de 1912), que causà setanta morts

Imatge 48b. Joselito el Gallo al volant del mateix automòbil (1912)

A més de club automobilístic i de la societat agrícola, ja esmentada, al carrer de la Pau s'instal·laren d'altres societats (la majoria de les quals han desaparegut): el Círculo de Bellas Artes, la Liga de Propietarios de Valencia, la Sociedad Aceitera Española i la Sociedad de Clases Desaparecidas.

També en el núm. 44■ del carrer estigué l'estudi del dibuixant i fotògraf Vicente Gómez Novella, que signava *Novella* o *Photo-Art Novella*, que abans tingué estudi a la plaça de la Pilota. Guanyà un gran prestigi com a retratista i fou guardonat amb molts premis, a més de rebre la distinció de fotografiar la família reial. Se li atribueixen els retrats a Teodoro Llorente, per la seua coronació literària a l'Exposició Regional de 1909, on apareix acompanyat de Rosita Rodrigo, primera muller que fou de l'esmentat adés Ángel Romero. Per cert que aquesta fotografia inspirà el monument al poeta, que es troba en l'avinguda Marqués del Túria.

Imatge 48c. Teodor Llorente i Rosita Rodrigo en la recreació fotogràfica de la coronació literària del poeta en l'Exposició Regional. Portada de la revista *Valencia*, òrgan de l'Exposició, 1909.

49. Espectacles

L'últim edifici del carrer, amb el núm. 46■, és l'anomenat Edifici Bolinches (1903), obra de l'arquitecte Manuel García Sierra Navarro (que no té més edificis en aquest carrer, encara que molts altres a la ciutat) per a Francisco Bolinches. Estèticament, es pot considerar en transició de l'eclecticisme al modernisme. El Col·legi d'Arquitectes destaca el seu ornament:

> A la façana destaca el xapat dels plafons entre els buits dels pisos amb rajoles bisellades de color verd (prou representatiu del moment i també utilitzat en edificis propers) col·locades a trencajuntes, referent també d'arquitectura popular relacionada amb l'agricultura. Presenta un delicat treball decoratiu de reixeria de balcons i miradors.

Als baixos d'aquest edifici Bolinches s'obrí el Cine la Paz. Com ha esbrinat S. Iglesias, a València es projectaren pel·lícules a barracons ambulants i el pioner Ángel García Cardona rodà documentals que exhibia al seu efímer cinematògraf *Ángel* (al carrer Barques 17). Però podríem considerar que el Cine la Paz, que s'obrí el 26 de març de 1905, fou la primera sala estable oberta a València, on també s'oferien audicions fonogràfiques. Un mes després, al mateix cinema es van estrenar dos curts, producció de la Casa Cuesta films, que arreplegaven la visita d'Alfons III a la ciutat i la seua excursió a l'Albufera. S'hi pot veure l'arribada en tren a l'estació, l'anterior a la realitzada per Demetrio Ribes (§46), on és complimentat per un grup de dones de llauradores, la desfilada pels carrers, una batalla de flors i una visita a l'Albufera, que inclogué un passeig en barca.

Imatges 49a i b. Dones vestides de llauradores en l'antiga estació de ferrocarril (vegeu la tanca), esperen per rebre la visita reial. Alfons XIII baixa de la barca (adoneu-vos de l'ombratge instal·lat a la barca) després del passeig per l'Albufera (fotogrames de les pel·lícules de Cuesta de 1905)

Arran d'aquella visita s'encetaren les obres de l'edifici de Tabacalera, més enllà del riu, el que té una certa relació amb el nostre passeig perquè l'anterior, aquell de les cigarreres fotografiades per Ainaud, estava en l'actual edifici del Tribunal Superior de Justícia. Des de la fi del carrer la Pau s'hi poden veure els remats superiors, precisament amb la forma del foc (i el fum, si li posem imaginació) del tabac.

Posteriorment al mes de desembre de 1905, obrí a València el Cine Moderno. El Cine la Paz es tancà en 1909. Posteriorment obriren sales de cinema més avançades, algunes com a resultat de la reconversió de teatres, com ara Apolo, Olympia... A destacar el Trianón Palace on, el 2 de maig de 1926, José Estivalis (conegut al món del cinema com Armand Guerra) organitzà la projecció de la primera pel·lícula sonora que es pogué veure a Espanya.

50. Madrid

L'edifici Bolinches s'obri també al Parterre, la plaça d'Alfons el Magnànim que ha tingut una llarga llista de noms en la història. Primer formà part de la gran plaça de Sant Domènec (Tetuan, la Glorieta i el Parterre junts). Després fou plaça de l'Aduana (perquè l'antiga fàbrica de tabacs fou duana i després palau de justícia i Tribunal Superior), plaça de la Milicia Nacional en 1840. Quatre anys després, plaça del Príncep Alfons, en honor al nadó que seria Alfons XII. Posteriorment, de Mendizábal (ministre d'Hisenda del període isabelí) i novament d'Alfons XII. Amb la fi de la Gran Guerra, en la qual no participà Espanya[22], es retolà a nom de Thomas Woodrow Wilson, president dels EUA. Després tornà la referència al rei Alfons i, durant la República, com ja hem dit, es dedicà a Ausiàs March. Amb la dictadura, s'anomenà d'Alfons el Magnànim. En aquesta plaça, popularment del Parterre, hi hagué en el segle XIX un Teatre-Circ Espanyol.

Imatge 50a. Teatre circ al Parterre (esquerra)

En definitiva, el Teatre-Circ repetia el model que tan exitós havia resultat en París, per iniciativa de Jacques Offenbach, que tant composava operetes com gestionava els establiments a la vora de jardins on es representaven. També al Teatre-Circ s'oferiren les nostres *operetes*, que són les sarsueles, un gènere popular i probablement amb una qualitat musical ignorada. De vegades hi hagué algun conflicte. Per exemple, el 2 de febrer de 1872, s'estrenà «El Messies en Patraix», sarsuela en un acte amb lletra de Rafael Maria Liern i Cerach (1832-1897) i música del mestre Rigoberto Cortina Gallego (1840-1920). Un personatge, el Tio Formiguetes, que representava el seny popular, cantà una llarga crítica a un polític que finalitzava: ¿[...] sinse dar de llibertat / ni pá barato una lliura... / ¿no té vergoña de ser / governaor de provinsia?». Allò fou massa. El governador de València, Federico Villalva (de vegades escrit: Villalba), que havia sigut nomenat per Sagasta un més abans, es va veure reflectit en l'etzibada del personatge del tio Formiguetes. Aleshores ordenà a l'inspector i cap de la policia, Ramon Juaneda, que es presentara al Circ Espanyol i confiscara el llibret de l'obra. Sense llibret, la funció hagué de cancel·lar-se. Poc després s'estrenà exitosament a Madrid.

[22] Tècnicament, Espanya fou neutral; però Andorra sí que participà, més bé simbòlicament (hi marxaren uns pocs voluntaris), per la qual cosa podríem dir que sí que participà un espanyol en la Gran Guerra, el bisbe de la Seu d'Urgell i que és copríncep d'Andorra. Aleshores el bisbe era el valencià Juan Bautista Benlloch Vivó, conegut posteriorment com el cardenal Benlloch. El bisbe també composà un poema que serveix de lletra de l'himne del xicotet país del Pirineu.

En parlar de Madrid i com ja hem esmentat, també hi hagué una Casa de Madrid. A l'edifici Bolinches es va establir un «Centro de Hijos de Madrid», que volia relacionar els madrilenys que estaven forçats a viure en altres ciutats. L'efímera associació es constituí a Madrid i tingué la primera seu al carrer Arlabán número 7, entresol, de la capital. A poc a poc l'entitat prengué iniciatives relacionades amb els interessos madrilenys. Per exemple, el 1910 va expressar la seua adhesió a la campanya de la Societat Econòmica d'Amics del País de València perquè es construïra una línia de ferrocarril directa entre les dues ciutats. El trajecte per Conca s'interrompia a Utiel i s'havia de viatjar a Madrid per Albacete, fent transbordament a La Encina. Poc de temps després, la delegació valenciana del «Centro de Hijos de Madrid» començà a emetre carnets als socis de l'entitat que vivien a València i tenien vincles amb la capital. Finalment, el gener de 1916, quan la quantitat de membres de l'associació ja era considerable, s'inaugurà a València un centre social. La seu s'instal·là on estava ubicat l'antic café «Sport» a l'edifici Bolinches. Des de la capital del regne es desplaçà una comitiva de tretze regidors de l'Ajuntament de Madrid i alguns escriptors. Polítics i literats sempre disposats a deixar-se convidar. El grup estava encapçalat pel tinent d'alcalde de l'ajuntament madrileny, Antonio Casero, en representació de l'alcalde, Joaquín Ruiz-Jiménez (el qual, anys després ocupà la cartera d'Educació, tot just com el seu fill homònim). El dijous 13 de gener de 1916, se celebrà el banquet inaugural del Centre. Hi hagueren abundants discursos protocol·laris i acurades interpretacions musicals. Seguiren visites per València de la comitiva madrilenya i les personalitats assistents, i encara més celebracions i banquets, oferits per l'Ajuntament i el Govern Civil. Amb el temps, el «Centro de Hijos de Madrid» organitzà activitats formatives, musicals i col·lectes filantròpiques. També hi hagué un casino. I qui se disparà un tir al cap per perdre els diners en el joc. Com el jove José Albert, en novembre de 1916. Encara que hi ha qui diu que fou assassinat per furtar-li els diners i que li deixaren unes fitxes del casino a la butxaca per despistar el jutge. Però aquestes són altres històries d'altres carrers...

Bibliografia

Albert Ferrer, M.: Edificio «Calle de La Paz, 28», Valencia (1899-1900) València: UPV, 2016.

Aparicio Muñoz, R. P.: Edificio Calle La Paz, 26 (1896) : proyecto de interiorismo. València: UPV, 2012.

Azkárraga, J. M. / Aragó, L.: Valencia 1931-1939. *Guía urbana. La ciudad en la Segunda República*. València: PUV, 2010 (versió web, amb la col·laboració de Juan Salazar, https://www.uv.es/republica).

Ballester Piñero, J. F.: Edificio Bolinches (1903-1905) Calle La Paz, 46, Valencia. València: UPV, 2013.

Bellver Pla, J. M.: Edificio «Casa Sagnier II» (1905) : calle La Paz, 21-22; calle Comedias, 7. València: UPV, 2013.

Benavent Marco, P. M.: Edificio Vicente Rodríguez Martín (1927): Calle de la Paz 25-27, Valencia. València: UPV, 2013.

Benito Navarro, C.: Edificio «Casa Sancho» (1901), calle La Paz, 19, Valencia : proyecto de interiorismo. València: UPV, 2012.

Boix, V.: *Valencia, histórica y topográfica*. València: J. Rius, 1862.

Cervellera Moscardó, A.: *101 cafés históricos de Valencia*. València: Vinatea, 2021.

CTAV [Col·legi Territorial d'Arquitectes de València]: *Guia de Arquitectura de Valencia*. València: CTAV, 2007.

Daunyte, M.: Edificio calle de la Paz 33 de Valencia. València: UPV, 2016.

Escorihuela Cebrián, R.: Edificio (1892) Calle de La Paz, 7 Valencia. Valencia: UPV, 2012.

Galera Cervera, J.: Edificio «Casa de Hierro» (1901): Calle de la Paz 17. Valencia: UPV, 2013.

García Haba, S.: Edificio Trénor (1906) : calle de La Paz 42, Valencia. València: UPV, 2013.

García-Petit Enguídanos, P.: Edificio de la Sociedad de Agricultura (1901) : calle de La Paz, 30 (Valencia). València: UPV, 2013.

Gómez Roda, A.: «Valencia: La manifestación del Primero de Mayo de 1967», en AA.VV.: *Rutas dela memoria obrera*, vol. I, València: FEIS, 2023, pp. 102-141.

Iglesias Tortosa, S.: *Cines olvidados. Valencia, periferia y pedanías*. València: Sargantana, 2016.

Martínez Vidal, A.: Edificio «Joaquín Arnau» (1896) : calle de La Paz, 26.

Merario Valle, C.: Edificio calle de la Paz nº 15. Valencia: UPV, 2013.

Merita, José: «Librerías desaparecidas en València (II)», *Pasiones bibliográficas* 4 (2019), pp. 195-206.

Mochón Orgilés, C. M.: Edificio de interés histórico y patrimonial. [...] Edificio Calle de la Paz nº 24, Valencia. València: UPV, 2015.

Montávez Colomer, P.: Edificio Calle de la Paz 11, Valencia (1903). València: UPV, 2013.

Montell Torres, A.: Edificio Casa Gómez 1. València: UPV, 2013.

Olivares Sánchez, M. C.: Proyecto de interiorismo : edificio calle de La Paz 32. València: UPV, 2013.

Oms, X.: «Calle de la Paz. Un paseo por la historia y por el tiempo», *Levante*, 20/08/2017.

Pereira Menaut, G.: *Inscripciones Romanas de Valencia*. València: Diputació Provincial, 1979.

Pertusa Inserte, J.: Edificio «Casa Belda» (1878) : calle de la Paz 1, Luis Vives 6 (Valencia). València: UPV, 2012.

Pintado Bea, J. F.: Edificio «Moroder» calle de la Paz 10, calle Luis vives 7 (Valencia). València: UPV, 2012.

Roy Marqués, M. P. C.: Edificio calle de La Paz, 20. València: UPV, 2013.

Sanchis Guarner, M.: *La ciutat de València*. València: Ajuntament de València, 1976.

Sierra Gómez, J. A.: Edificio «Casa de Ramon Pons» calle La Paz nº 22 de Valencia. València: UPV, 2012.

Teixidor de Otto, M. J.: «La calle de la Paz (Valencia)», *Cuadernos de Geografía de la Universidad de Valencia* (1971), núm. 8, pp. 83-103.

Taula

Pròleg 2
1. Un passeig 7
2. La Reina... Mora 8
3. Orientació 9
4. Antics carrers 10
5. De Seca en Meca 12
6. De la Revolució a la Pau 14
7. Quaranta anys després 16
8. La Isla de Cuba 17
9. El primer mort 19
10. Comerç 22
11. L'antic call 24
12. El beat que levitava 26
13. La casa de Vives 28
14. Margarida, la dona de Vives 29
15. Monument itinerant 30
16. Una prodigiosa coincidència 32
17. Una làpida romana 34
18. Una altra làpida curiosa 35
19. Dos pintors i els grisos 37
20. Sang blava 39
21. Tractaments literaris 43
22. Pasionaria 45
23. Armes i esports 47
24. Regeneradors capil·lars 49
25. Més pintors 51
26. Procés inquisitorial 53
27. La foguera i les forques 55
28. Un carrer fòssil 57
29. El primer ascensor 59
30. El camp i la música 62
31. Un mirador que cal mirar 64

32. Ideal Room 66
33. La intel·lectualitat 69
34. La desaparició del traductor 71
35. Un «Ocean» valencià 73
36. El robatori 75
37. Catalunya 77
38. La plaça dels Patos 79
39. Goerlich, l'enamorat 83
40. Llibres 84
41. Afrodisíacs 85
42. Gaudià 87
43. Margarides i campanetes 89
44. Un fossar i una pel·lícula, que no ho són 90
45. Comunistes i anarquistes 92
46. Incubadores 93
47. Un ministeri 96
48. L'automòbil 98
49. Espectacles 101
50. Madrid 103
Bibliografia 105

AJUNTAMENT
DE VALÈNCIA